

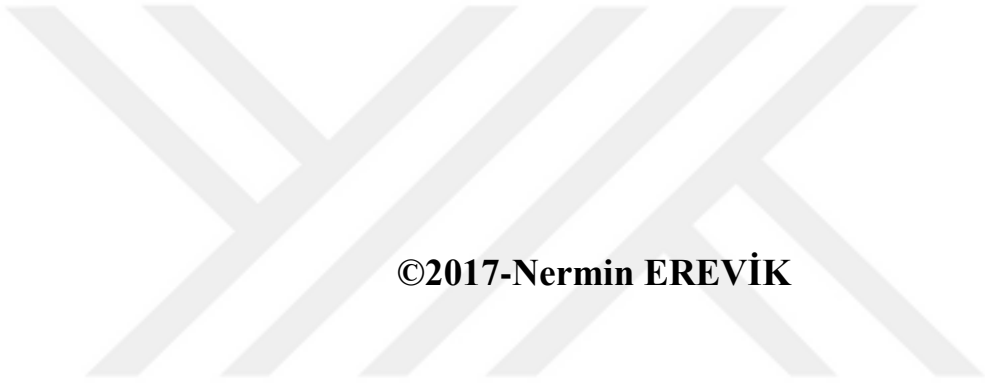
T.C.
AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

KUZEYDOĞU ANADOLU'DA İLK İSKÂN İZLERİ

Nermin EREVİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2017

©2017-Nermin EREVİK

T.C.
AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

KUZEYDOĞU ANADOLU'DA İLK İSKÂN İZLERİ

**THE FIRST TRACES OF SETTLEMENT IN NORTHEAST
ANATOLIA**

Hazırlayan
Nermin EREVİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Veli ÜNSAL

KIRŞEHİR-2017

KABUL VE ONAY

Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi, Nermin EREVİK tarafından hazırlanan “Kuzeydoğu Anadolu’da İlk İskân İzleri” adlı tez çalışması..26.04.2017.....tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman Doç. Dr. Veli ÜNSAL (İmza)

Üye Pro. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN (İmza)

Üye Yrd. Doç. Dr. Engin EROĞLU (İmza)

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../2017

İmza

Doç. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../2017

Nermin EREVİK

İmza

ÖZET

KUZEYDOĞU ANADOLU'DA İLK İSKÂN İZLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Nermin EREVİK

Danışman: Doç. Dr. Veli ÜNSAL

2017 – (x+63)

Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Jüri

Doç. Dr. Veli ÜNSAL

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

Yrd. Doç. Dr. Engin EROĞLU

Eskiçağ Tarihi araştırmalarında yazının önemli bir ölçü olması, zaman olarak bizi bir sınırlamaya götürür. Tarih öncesi (Prehistorya) ile tarihi çağlar (Historya) arasındaki bu sınır yazının ortaya çıkışı ile kendiliğinden çizilir. Yazılı ve yazısız tarih arasındaki sürece de Ön Tarih Çağları (Protohistorya) denilmektedir.

Türkiye'nin Kafkaslar'a açılan kapısı olan Kuzeydoğu Anadolu Tarih Öncesi Çağlardan günümüze kadar yerleşime sahne olmuştur. Kuzeydoğu Anadolu'nun tarih öncesi ve tarihi çağları ile ilgili olan bu çalışma, bölgenin sahip olduğu coğrafi konumundan dolayı ayrı bir önem kazanmaktadır. Bölge coğrafyası, tarih öncesi çağlarda insanların yaşaması için gerekli olan tarım alanları, su kaynaklarını bünyesinde barındırmaktadır. Bunun sonucu olarak da bu çalışmamız daha çok Erzincan, Erzurum ve Kars ile sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Kuzeydoğu Anadolu'daki ilk çalışmalarını K. Kökten yapmıştır. Bu çalışmalar sonucunda bölgenin Paleolitik, Epipaleolitik, Kalkolitik ve İlk Tunç çağlarında iskân gördüğü anlaşılmıştır. Kuzeydoğu Anadolu'da özellikle de Son Kalkolitik ve Son Tunç Çağı boyunca varlığını sürdüren Karaz kültürünün etkileri görülmektedir. Son yıllarda yapılan araştırmalarla bölgenin Eskiçağ tarihi ve arkeolojisine dair ciddi ilerleme kaydedilmiştir.

Çalışma sahamıza giren ve Kuzeydoğu Anadolu bölümünde yer alan Erzurum'da Paleolitik Çağ aletlerine, Kars'ta Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik döneme tarihlenen yerleşmelere ve bu döneme ait buluntulara rastlanılmıştır. Erzincan'da ise Kalkolitik Çağ ve sonrasına tarihlenen yerleşme yerlerine ve buluntulara rastlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kuzeydoğu Anadolu, İskân, Erzurum Kars, Erzincan, Tarih öncesi

ABSTRACT

THE FIRST TRACES OF SETTLEMENT IN NORTHERN ANATOLIA

M. Sc. Thesis

Preparer: Nermin EREVİK

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Veli ÜNSAL

2017 – (x+63)

Ahi Evran University, Institute of Social Sciences

History Department

Jury:

Assoc. Prof. Dr. Veli ÜNSAL

Prof. Yaşar ÖZÜÇETİN

Asst. Prof. Engin EROĞLU

It leaer us within limits in terms of time that writing is an impartan mesaure in Old age history researches. This limit in between prehistory and history appears naturally with the discovery of writing. It is called prehistory to the period between written and unwritten history.

North- east Anatolia, gate of Turkey opening to Caucacisan, her seen settlemets from prehistoric ages onwords. This study related with prehistoric and historic ages of North- east Anatolia, is of distinctive prominence due to geographic position of area. Geographical features of area include agricultural lands and water resources which are essential for living of people in prehistoric ages. As a consequence of this, our study is mainly confired to Erzincan, Erzurum, and Kars. First studies in North Anatolia were carried out by K. Kökten. Under the light of these researches, it is understood that settlemets took place in the area in Paleolithic, Epipaleolithic, Chalcolithic, and Early Bronze ages. Effects of Karaz culture continuin its presence in North- east Anatolia especially in Late Chalcolithic and Last Bronze ages can be seen. In recentlycarried out researches, important findings to Old age history and archaeology of area have been acquired.

Paleolithic ages tools were seen in Erzurum, which is situated in North- east Anatolia and is in our stduy coverage; settlements dating back Paleolithic , Mesolithic, and Neolithic periods together with findings belonging to these ages in Kars; and also findings and settlements dating back Chalcolithic age and later in Erzincan.

Keywords: Northeast Anatolia, Settlement, Erzurum, Kars, Erzincan, Prehistoric

ÖN SÖZ

Bu çalışmada Kuzeydoğu Anadolu’da yer alan Erzincan, Erzurum ve Kars şehirlerinde gerçekleştirilen kazı ve yüzey araştırmalarının sonuçları ışığında bölgenin tarih öncesi çağları ve bu sahada ilk iskân izlerinin hangi dönemlere kadar gittiği araştırılmıştır.

Çalışmanın coğrafi sınırlandırmasını Kuzeydoğu Anadolu’nun önemli şehir merkezleri olan Erzincan, Erzurum ve Kars olarak belirledik. Dönem sınırlandırması ise Paleolitik, Kalkolitik ve İlk Tunç Çağ’ı olarak tespit edildi.

Ayrıca çalışmanın başka bir amacı bölgenin tarih öncesi çağlarında etkin olup Transkafkasya’dan Filistin’e, Malatya- Elazığ Bölgesi’nden Kuzey Batı İran’a kadar yayıla, adı ve orijini (merkezi) üzerine çeşitli görüşlerin ortaya atıldığı, gerek keramiği gerekse mimarisi ile dikkat çeken Karaz Kültürü’nün ekonomik ve kültürel varlıkları ortaya koymaktır. Çalışma söz konusu çağlarda bölgenin kültürel zenginliğinin ortaya konulmasına katkı sağlayacaktır.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında konunun daha iyi anlaşılması adına Erzincan, Erzurum ve Kars illerinin genel coğrafi özellikleri ön plana çıkarılmıştır.

Birinci Bölümde “Paleolitik Çağ’da Kuzeydoğu Anadolu” başlığı altında bu çağın genel özellikleri verilmiştir. Önce bölgenin Paleolitik Çağ’daki durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır ve kazı ve yüzey araştırmalarında bölgede tespit edilen bu çağa ait (Erzurum’da 1, Kars’ta 7) yerleşim yerleri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci Bölümde “Kalkolitik Çağ’da Kuzeydoğu Anadolu” başlığı altında bu çağın genel özellikleri ve buradaki 14 yerleşim yerinin (Erzincan’da 2, Erzurum’da 8 ve Kars’ta 4) özellikleri verilmiştir.

Üçüncü Bölümde ise İlk Tunç Çağ’ın genel özelliklerinden ve bu çağlarda Kuzeydoğu Anadolu’dan bahsedildikten sonra bu dönemde iskân gören yerleşim yerlerinin (Erzurum’da 11, Erzincan’da 5 ve Kars’ta 7) ayrıntılı analizi yapılmıştır. Bu bölümde üzerinde durulan bir başka konu ise Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağ’ında bölgeyi etkilediği bilinen Karaz kültürüdür.

Tezimin her aşamasında yardımlarını ve birikimini benden esirgemeyen başta danışmanım Doç. Dr. Veli ÜNSAL olmak üzere, maddi manevi destekleri ile hep yanımda olan annem Yıldız EREVİK'e, ablam Gönül KURT'a ve kıymetli arkadaşım Zelaya BAYRAM'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Kırşehir-2017

Nermin EREVİK

İÇİNDEKİLER	Sayfa
KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

BÖLÜM I

1.PALEOLİTİK VE EPİPALEOLİTİK ÇAĞ'DA KUZEYDOĞU ANADOLU	10
1.1.PALEOLİTİK ÇAĞ'IN GENEL ÖZELLİKLERİ	10
1.1.1. Alt Paleolitik Çağ	12
1.1.2. Orta Paleolitik Çağ	13
1.1.3. Üst Paleolitik Çağ	14
1.2. KUZEYDOĞU ANADOLU'DA PALEOLİTİK ÇAĞ	15
1.3. KUZEYDOĞU ANADOLU'DA PALEOLİTİK ÇAĞ YERLEŞMELERİ	15
1.3.1. Erzurum – Hasankale	16
1.3.2. Ağzıaçık Suyu	17
1.3.3. Ani Çevresi	18
1.3.4. Borluk Deresi	18
1.3.5. Cilavuz /Susuz.....	19
1.3.6. Kurbanaga Mağarası	20
1.3.7. Tombul Tepe	21
1.3.8. Yazılıkaya	21
1.4.KUZEYDOĞU ANADOLU'DA EPİPALEOLİTİK ÇAĞ	23
1.5.KUZEYDOĞU ANADOLU'DA EPİPALEOLİTİK ÇAĞ YERLEŞMELERİ	23
1.5.1.Hasçiflik.....	24

BÖLÜM II

2. KALKOLİTİK ÇAĞ'DA KUZEYDOĞU ANADOLU	25
2.1. KALKOLİTİK ÇAĞ'IN GENEL ÖZELLİKLERİ	25

2.2. KUZEYDOĞU ANADOLU'DA KALKOLİTİK ÇAĞ.....	29
2.3. KUZEYDOĞU ANADOLU'DA KALKOLİTİK ÇAĞ YERLEŞMELERİ .	30
2.3.1. Başbudak Kalesi	30
2.3.2. Harabetepe Kalesi	30
2.3.3. Büyük Tuy Höyük	31
2.3.4. Çiğdemli Höyük.....	31
2.3.5. Güzelova	31
2.3.6. Karaz Höyük	32
2.3.7. Pulur.....	33
2.3.8. Puruttepe Kalesi.....	34
2.3.9. Saksı Höyük.....	35
2.3.10. Tepecik Höyük.....	35
2.3.11. Mağaracık – E Mağarası	35
2.3.12. Baykara Karız Yerleşmesi	35
2.3.13. Carcı Yerleşmesi.....	36
2.3.14. Carcı 2 Yerleşmesi.....	36

BÖLÜM III

3. TUNÇ ÇAĞ'INDA KUZEYDOĞU ANADOLU	37
3.1. TUNÇ ÇAĞI'NIN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	37
3.2. KUZEYDOĞU ANADOLU'DA TUNÇ ÇAĞI	39
3.3. KUZEYDOĞU ANADOLU'DA TUNÇ ÇAĞI YERLEŞMELERİ.....	40
3.3.1. Cengerli.....	40
3.3.2. Altıntepe	40
3.3.3. Kaleciktepe	41
3.3.4. Kıldirik (Küçüktepe).....	41
3.3.5. Tombul Tepe.....	41
3.3.6. Adsız	42
3.3.7. Alaca Höyük	42
3.3.8. Aşkale Höyük	43
3.3.9. Cinis Höyük	43
3.3.10. Sos Höyük.....	44
3.3.11. Tepecik	46
3.3.12. Toprakkale	47
3.3.13. Cirit Tepesi	47

3.3.14. Dündartepe (Azat)	48
3.3.15. Hanak	48
3.3.16. Harmanyeri (Ani).....	48
3.3.17 Kalecik	49
SONUÇ	50
KAYNAKÇA	55
ÖZGEÇMİŞ	63

KISALTMALAR

Kısaltmalar	Açıklamalar
AJA	American Journal of Archeology
AnAR	Anadolu Araştırmaları
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı
AS	Anatolian Studies
Belleten	Belleten. Türk Tarih Kurumu
DTCFD	Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı
M.Ö.	Milattan Önce
OLBA	Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Süreli Yayın
TAD	Türkiye Arkeoloji Dergisi
TAY	Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri
TTK	Türk Tarih Kurumu
TT Kong.	Türk Tarih Kongresi

GİRİŞ

Genel bir sınıflandırmayla yazının bulunmasından önceki devirlere Prehistorya (Tarihöncesi çağlar) yazının bulunmasından sonraki devirlere Historya (Tarihi çağlar) adı verilir. İkisi arasındaki geçiş sürecine de Protohistorya (Ön tarih çağları) denmektedir. Tarihi çağlar günümüzden yaklaşık 5000 yıl önce yazının bulunmasıyla başlar. Yazı sayesinde Hammurabi kanunlarını, Eski Yunan dünyasının düşünürlerinin eserlerini, Hititleri, Urartuları, Roma'yı ve daha nice önemli bilgileri öğreniriz. Ancak aynı kolaylık yazının bulunmasından önceki dönemler için geçerli değildir (İplikçioğlu, 1990: 16).

İnsanlığın geçirdiği gelişim, yazının bulunmasıyla bir ivme kazanmışsa da o evreye gelinceye kadar uzunca bir süre geçirmiştir. Yazıdan önceki dönem yüz binlerle ifade edilirken yazılı dönem sadece 5000 yıllıktır.

Tarihöncesi çağlar:

Paleolitik çağ; Alt, Orta ve Üst Paleolitik Çağ

Epipaleolitik (Mezolitik) Çağ

Neolitik Çağ; Erken, Orta ve Geç Neolitik Çağ

Kalkolitik Çağ; Erken, Orta ve Geç Kalkolitik Çağ

Tunç Çağı; İlk Tunç Çağı I-II-III, Orta Tunç Çağı I-II-III-IV ve Son Tunç Çağı şeklinde bölümlere ayrılmaktadır (Bingöl, 2003: 12-13).

İnsanoğlu tarihin ilk dönemlerinden itibaren yaşama elverişli alan arayışında bulunmuştur. Bu noktada İlk Tunç Çağı'nı takip eden dönemde, önce Protohistorik daha sonra da Historik (Tarihi çağlara) devre giren Anadolu'nun bu arayışa cevap veren önemli bir merkez olduğu görülmektedir. Yeryüzü şekilleri ve iklim gibi elverişli coğrafi özellikler bunda etkili olmuş ve birçok değişik kültür ve kavimlere ev sahipliği yapmıştır. Özellikle coğrafi konumu itibariyle Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi güneyde Mezopotamya, doğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya, batıda da Orta Anadolu bozkırları arasında bir orta bölgedir. Bu nedenle bu bölge binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin kavşak yeridir. Doğu Anadolu yüksek yaylası tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için bütün elverişli özelliklere sahipti. Su kaynaklarının çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı çayır ve ormanlık alanları ve özellikle zengin av hayvanlarının bolluğu insanlığı en eski çağlardan beri buralar çekmiştir. Bugün Doğu Anadolu Bölgesi her ne kadar yarı çıplak bir görünüm arz ediyorsa da, tarih öncesi çağlarda vadiler arasında

kıvrılarak akan çay ve dereler boyunca sık korular ve kışa dayanıklı ormanlarla kaplı bir bölgeydi. M.Ö. I. binden itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kültürel ve coğrafi durum hakkında bilgi veren çivi yazılı metinlerde, o devirde bölgedeki ormanların varlığını açıkça ifade eder (Ünsal, 2006a: 193).

Doğu Anadolu Bölgesinin arkeolojik haritasına bakıldığında Neolitik ve Kalkolitik Devir'lerden daha çok, özellikle Bronz Devri'nde iskân artmış ve bugünkü nüfusa yakın bir seviyeye ulaşmış olduğu tahmin edilir. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde bulunan tarih öncesi çağlara ait mağara resimleri gerek Anadolu'nun ve gerekse komşu ülkelerin tarih öncesi çağlarını aydınlatması bakımından çok önemlidir (Ceylan, 2008).

Anadolu'nun Tarih öncesi çağlarının Paleolitik Çağ ile başladığı bilinir.

1.Paleolitik Çağ (M.Ö. 50.000- 15.000)

İnsanoğlunun Anadolu'daki en eski yerleşmeleri Paleolitik Çağ'ın başlarına kadar uzanmaktadır. Paleolitik insan topluluklarının yaşam biçimleri toplayıcılık ve avcılığa dayanmaktadır. Bu çağ insanı mesken olarak, doğal kaya mağaralarını, kaya altı sığınaklarını ve çok ilkel barınakları geçici yerleşim amaçlı kullanmıştır. Alet olarak ise bu çağ insanı taştan, tek ya da iki taraflı el baltası kullanmaktadır. Devrin sonlarına doğru ise kemikten iğneler ve obsidyen mızrak uçlarını kullanmıştır. Bu çağ insanının bıraktığı maddi kültür belgeleri, yani onlardan günümüze kadar gelen kalıntılar arasında genellikle çakmak taşlarının yontulmasıyla biçimlendirilmiş baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcıların bulunması bu kültüre Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı) adının verilmesini daha iyi açıklar (Dinçol, 1982: 13; Memiş, 1989: 6; Kınal, 1991: 9; Akurgal, 1995: 21; Şenel, 1995: 53; Lloyd, 1998: 16; Umar, 1999: 2; Akurgal, 1999: 3; Yıldırım, 2002: 15; Sevin, 2003: 7).

2.Epipaleolitik Çağ (M.Ö. 15.000- 8.000)

Paleolitik Çağ'dan sonra insanoğlu, Epipaleolitik/Mezolitik Çağ ya da Orta Taş Çağı adı verilen dönemi yaşamıştır. Paleolitik Çağ'ın devamı gibi görülen bu çağda insanlar hala mağaralarda yaşayıp, avcılık ve toplayıcılığa devam etmişler, nehir veya göl kenarlarında balık avlamışlardır. Anadolu'da bu çağın yaşandığını gösteren mikrolit aletlere, Samsun Tekkeköy'de, Antalya Belbaşı ve göller bölgesinde Baradız mağaralarında yoğun olarak rastlanmıştır (Memiş, 1989: 7; Kınal, 1991: 12; Akurgal, 1995: 21; Harmankaya-Tanıdı, 1996: 17; Yıldırım, 2002: 18; Sevin, 2003: 14).

3.Neolitik Çağ (M.Ö. 8.000- 5.000)

Neolitik Çağ taş devri kültürleri arasında bir inkılâp devri olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu devirde bir takım yeni keşif ve icatlarla karşılaşmaktadır. Paleolitik devirden itibaren bilinen ateş insan tarafından kontrol altına alınmıştır. Bu devir insanı ilk defa ekip biçmeye başlamıştır. Böylece Neolitik Çağ'da yerleşik yaşama geçilmiştir (Esin, 1979: 14; Kınal, 1991: 12, Harmankaya-Tanıdı, 1996: 13).

4.Kalkolitik Çağ (M.Ö. 5.000- 3.000)

Az miktarda madenin kullanılmış olduğu çağdır. Çağın en önemli özelliği taş aletlerin yanında madenlerden de yararlanılmış olmasıdır. En çok kullanılan maden bakır olmuştur. Dokumacılığın bu devirde başladığı kabul edilmektedir. Ayrıca bu devirde yerleşim yerlerinin etrafı surlarla çevrilmiştir (Dinçol, 1982: 14; Memiş, 1989: 9; Kınal, 1991: 18; Akurgal, 1995: 24; Akurgal, 1999: 8; Umar, 1999: 8; Yıldırım, 2002: 29; Sevin, 2003: 78).

5.Tunç Çağı (M.Ö. 3.000- 1.200)

Bu dönemde bakır ve kalay birleştirilerek tunç elde edilmiştir. Tunç madeninin yanında kurşun, kalay, altın, gümüş ve elektron gibi madenlerde kullanılmıştır. Bu çağda etrafı surlarla çevrili küçük şehir devletleri kurulmuştur (Dinçol, 1982: 15 vd; Memiş, 1989: 12; Kınal, 1991: 36; Akurgal, 1995: 26 vd; Naumann, 1998: 496; Akurgal, 1999: 11; Sevin, 2003: 116).

Tarih öncesi çağların ana hatlarını çizdikten sonra çalışma sahamızı oluşturan Kuzeydoğu Anadolu'daki Erzincan, Erzurum ve Kars'ın genel coğrafi özelliklerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Doğu Anadolu'nun batı bölümünde Yukarı Fırat Havzası'nda yer alan Erzincan ilinin yüzölçümü 11.903 km²'dir. Erzincan, 38 16`- 40 45` doğu boylamları ile 39 02`- 40 05` kuzey enlemleri arasında kalır; il merkezinin denizden yüksekliği ise 1.218m'dir. İl, kuzeyden Giresun, Gümüşhane; doğudan Erzurum; güneydoğudan Bingöl; güneybatıdan Malatya, Elazığ; güneyden Tunceli; batıdan Sivas illeri ile çevrilidir. Tektonik bir yapı üzerinde bulunan il toprakları, güneyden Munzur ve Mercan Dağları, doğudan Karasu Dağları, kuzey ve kuzeydoğudan ise Kop Dağları'nın batı uzantılarıyla çevrelenir. Batıda Refahiye Dağları ile Buzbel Dağları bulunur. Yüzde 91,5'i tarıma elverişli olan il

topraklarının yaklaşık yüzde 60'ını dağlar, yüzde 26'sını da platolar kaplar. Ovaların payı ise yüzde 9 dolayındadır. Erzincan ili, genellikle dağlar ve platolar ile kaplıdır. Dağ sıraları arasında çukurluklarda yer alan ovalar ve düzlükler, boğazlarla birbirine bağlanmış durumdadır. Ovalarla dağ sıraları arasına akarsularca yarılmış dalgalı platolar yerleşmiştir. Tercan Düzlüklerini kuzeyden sınırlayan Kop Dağları, zor geçit veren dik ve düzenli bir sıra oluşturur. Bu dağlar ilin kuzeyinde Gavur Dağları ile birleşir. Tercan Düzlüklerinin bulunduğu ana çukurluğun batısında ise Mülpet ve Keşiş Dağları yer almaktadır. İlin en yüksek tepesi de 3.537 m ile Keşiş Dağları üzerindedir. İlin önemli dağlarından bir başkası da Munzur Dağları'dır. Merkez ilçeden 39 km uzaklıktaki Munzur Dağları'nın eteklerinde karstik yapı içerisinde çıkan derelerin oluşturduğu kalker- tuf basamakları bulunmaktadır. İlin öteki önemli dağları arasında Erzincan'ın kuzeybatısındaki Refahiye, batısındaki Van ve güneyindeki Çal Dağları sayılabilir. Erzincan ilindeki ovalar, doğu- batı ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan dağ sıraları arasındaki çöküntü alanlarında sıralanır. Birbirine boğazlarla bağlanmış olan ovaların en önemlileri Erzincan ve Tercan ovalarıdır. Yaylalar il toplam alanının yüzde 5,4 'ünü kaplamaktadır. Abıhayat, Uzunçayır, Takkuran, Tahsullu ilin önemli yaylalarıdır. Erzincan ilinin başlıca vadisi Fırat (Karasu) Vadisi'dir. İlde, Karasu Vadisi kadar önemli olmayan başka vadiler de vardır. Bunlar, her iki yanından Karasu Irmağı'na katılan akarsuların açtığı vadilerdir. Erzincan İli topraklarının büyük bir bölümü Karasu Irmağı'nın Su Toplama Havzası'nda bulunmaktadır. Ancak Refahiye İlçesi'nin suları Çukurdere aracılığıyla Karadeniz Su Toplama Havzası'na ulaşır. İlin Fırat dışındaki akarsuları, kısa ve ilkbaharda sellere yol açan dere ve çaylardır. Yazın bu derelerin suları genellikle çok azalır. İl sınırları içerisinde önemli sayılabilecek bir göl yoktur. İldeki göller Yedigöller, Kadıgölü ve Aygır Gölü gibi küçük göllerdir. İlin en önemli madenleri demir, krom ve perlitir. Demir İliç ve Kemaliye, krom Tercan, perlit ise merkez ilçe yakınlarında çıkarılmakta, bunlardan krom ve perlit işlenerek değerlendirilmektedir. Doğu Anadolu ve İç Anadolu iklimleri arasında bir geçiş niteliği taşıyan Erzincan iklimi, Doğu Anadolu Bölgesi basınç kuşaklarına, ilin yüzey şekilleri ve yüksekliklerine göre yer yer farklılıklar gösterir. İl merkezinde yıllık sıcaklık ortalaması 10,7 °C'dir. Yine il merkezinde yıllık yağış ortalaması 374,1 mm olarak ölçülmüş, kar yağışlı günler sayısı ise 20,5 olarak saptanmıştır. Erzincan ili, doğal bitki örtüsü yönünden oldukça yoksundur. Tektonik bir yapı üzerinde yer alan il, topraklarının önemli bir bölümü genç ve verimli olduğundan doğal bitki örtüsünün zengin olması beklenirdi, ancak uzun yıllar boyunca ormanlar tahrip edilmiş, bu alanlarda erozyon artmış, genç olmaları nedeniyle zaten ince olan toprak tabakası taşınmıştır. Buna il ikliminin olumsuz etkileri de

eklenince, ormanlık alanlar çok azalmıştır. Ormanlara, Erzincan il merkezinin güneydoğusundaki Sansa Boğazı'na kadar olan Fırat Vadisi boylarında rastlanır. Bu ormanlar, genellikle meşeliklerden oluşur. Doğudaki Mayram Dağları'nda da bir miktar meşe ve çam ormanları vardır. Bunlar dışında, daha çok kısa ömürlü cılız otsu bitkiler egemendir. Refahiye ve Kemah yörelerinde meşenin dışında gürgen, dişbudak ve sarıçam; su boylarında kavak ve söğüt; köylerin çevrelerinde kültür bitkilerinden kayısı, elma, armut, erik ve ceviz ağaçları bulunur. Erzincan ili, yabanıl hayvanlar bakımından oldukça zengindir. Erzincan'daki başlıca av hayvanları arasında dağkeçisi, porsuk, sansar, vaşak, su köpeği, tavşan, toy, keklik, çil, yaban ördeği, karaca, ayı ve yabandomuzu sayılabilir. Bunlardan dağ keçisi, karaca, ayı, porsuk ve vaşak, Merkez ve Kemah; yabandomuzu, Tercan ve Merkez; toy, Tercan ve Çayırılı; keklik ve tavşan Kemah ilçesi yakınlarında bulunmaktadır. Ayrıca, ildeki akarsularda alabalık da avlanabilmektedir (Yurt Ansiklopedisi 1982, (4), 2587-2595; Erinç, 1953; Ceylan, 2008).

Çalışmada incelenecek bir diğer il Erzurum'dur. Erzurum, Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde yer alan Erzurum- Kars yöresinin batı yarısını oluşturur. Çoruh, Fırat ve Aras Havzaları'nın başlangıç noktasında 25.066km²'lik alanıyla ülke topraklarının yüzde 3,2'sini kaplayan il, 40° 15' kuzey ve 41° 35' doğu boylamlarıyla 40° 57' ve 39° 10' kuzey enlemleri arasında yer almaktadır. Erzurum ili, kuzeyden Rize, Artvin; batıdan Gümüşhane, Erzincan; güneyden Bingöl, Muş; doğudan ise Kars ve Ağrı illeri ile çevrilidir. Topraklarının büyük bölümü yüksek alanlardan oluşan ili, kuzeyden Rize; batıdan Dumanlı, Mayram ve Kop; güneyden Cemal ve Bingöl; doğudan Aras ve Allahuekber Dağları ile Ardahan Yaylası sınırlar. Yaklaşık yüzde 64'ünü dağların kapladığı il topraklarının büyük çoğunluğu büyük kültüre elverişlidir. Yüzde 68'i çayır ve mera olarak kullanılan toprakların ancak yüzde 18'inde bitkisel üretim yapılmaktadır. Erzurum ili Türkiye'nin orta ve batı kesimlerine göre, yükseltinin fazla olduğu bölgelerden birisidir. İl topraklarının asıl çatısı, Üçüncü Zaman'da kurulmuştur. Bundan önceki jeolojik dönem oluşumları şiddetli yer hareketleri sonucu kırılmış, parçalanmış, ayrıca tektonik akıntılar sonucu bütünüyle örtülmüştür. Bu nedenle söz konusu dönemleri tam ve doğru olarak belirlemek olanaksızdır. Erzurum il topraklarının, havzalara ayrılması Miyosen sonlarında olmuştur. Daha sonra IV. Zaman volkanik hareketleriyle bölge önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır. Lav akıntıları, yüksek dağlar, yayılarak geniş ve çok yüksek yaylaları, çukurları doldurarak da ovaları oluşturmuştur. İlin yeryüzü şekillerine kıvrım dağları egemendir. Dağlar il topraklarının ana çatısına uygun olarak, doğu- batı yönünde

uzanırlar. Orta Anadolu çevresinde geniş birer yay çizen bu dağlar, il sınırları içinde birbirine oldukça yaklaşır. Kuzeyden güneye doğru Rize Dağları, Kuzey Anadolu Dağları'nın iç sıraları ve Karasu- Aras Dağları, yaklaşarak sıkışmış durumdadır. Daha sonra doğu ve batı yönlerinde yelpaze gibi açılır. Erzurum il toprakları daha çok volkanik yapıda dağlarla parçalanmış durumdadır. İl alanının, yaklaşık yüzde 64'ünü oluşturan dağlar, yöre hayvancılığının önemli otlak alanlarıdır. Erzurum ilinde ovalar il toplam alanının ancak yüzde 4 'ünü kaplar. İlde, daha çok Karasu- Aras çöküntü alanında yer alan ovalar dışındaki düzlük alanlar genellikle yayla niteliği göstermektedir. Erzurum'un önemli ovalarını Erzurum, Pasinler ve Hınıs ovaları oluşturmaktadır. Erzurum ilinde yaylalık alanlar, il alanının kabaca yüzde 12'sini kaplamaktadır. İldeki hayvancılık etkinlikleri açısından oldukça önemli olan yaylaların önemlileri, Tekman Yaylası ile iç sıradağlar üzerindeki yaylalardır. İlin önemli vadilerini ise Çoruh, Karasu, Aras, Oltu ve Tortum vadisi oluşturur. İl akarsu kaynakları bakımından çok zengindir. Çoruh, Aras ve Fırat havzalarının birleşme noktalarında yer alan Erzurum'un, önemli akarsuları Karasu, Çoruh, Oltu, Tortum, Aras ve Hınıs'tır. Göller bakımından zengin olmayan ilin en önemli gölü Tortum'dur (Yurt Ansiklopedisi 1982, (4), 2679- 2685). Tortum Gölü aynı adı taşıyan ve Çoruh nehrinin bir kolu olan çayın, civardaki Kemerlidağ'dan inen bir heyelan kütesinin meydana getirdiği seddi, doğudan dolaşır ve burada 50 m. yüksekliğindeki Tortum Şelalesini meydana getirir (Erzurum İl Yıllığı 1967, 143; Ceylan, 2008).

Türkiye'nin, sıcaklık ortalaması en düşük illerinden biri olan Erzurum ilinde şiddetli bir karasal iklim tipi egemendir. İlde kışlar soğuk ve sert, kısa süren yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir. Erzurum'da yıllık sıcaklık ortalaması 6,0 °C gibi son derece düşük bir değer göstermektedir. Yıllık yağış ortalamasının 460,5 olduğu ilde, egemen rüzgâr güneybatıdan esen lodostur. Erzurum ilinin büyük bölümü doğal step alanlarının içine girer. Bölgede ormanın doğal alt sınırı 1.900- 2.000 m olmakla birlikte dağlardaki ve dağ yamaçlarındaki orman kalıntıları, bitki örtüsünün insan eliyle çok eski dönemlerden beri yok edildiğini kanıtlamaktadır. Ayrıca dağ yamaçları ve tepelerdeki meraların yoksulluğu da dikkat çekicidir. İlin kuzeydoğu kesiminde yer alan ormanlar oldukça sınırlı bir alan kaplamaktadır. İlin batı ve güneyi bütünüyle ormandan yoksundur. Erzurum yaban hayvanları bakımından oldukça zengin bir bölgede yer almaktadır. İldeki yaban hayvanları şöyledir: ayı, yaban domuzu, çil, tilki, porsuk, dağ keçisi, yaban keçisi, keklik, kumru, toydur. Yer altı zenginlikleri bakımından şanslı bir görünümde olan Erzurum ilindeki madenler şunlardır: bakır, bakırlı prit, demir, krom, manganez, alçıtaşı, çimento

hammadesi, manyezit, perlit, tuğla-kiremit hammaddesi ve linyittir. Oltu Taşı, Oltu ilçesinin sınırları içerisinde yer alır. Çıkarılan bu taşlar, yalnızca süs eşyası yapımında kullanılmaktadır (Yurt Ansiklopedisi 1982, (4), 2685- 2689; Erinç, 1953).

Çalışmada incelenen üçüncü il, Kars'tır. Kuzeydoğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında yer alan Kars ili, 42° 10' ve 44° 49' doğu boylamları ile 39° 22' ve 41° 37' kuzey enlemleri arasında bulunur. 18.557 km²'lik yüzölçümüyle Türkiye topraklarının yüzde 2,4'ünü kapsayan Kars'ta il merkezinin deniz düzeyinden yüksekliği 1.450 metredir. Kuzeybatıdan Artvin'in Şavşat ve Ardanuç; batıdan Erzurum'un Olur, Şenkaya ve Horasan; güney ve güneydoğudan ise Ağrı'nın Eleşkirt, Merkez, Taşlıçay ve Doğubayezit ilçeleriyle çevrilidir. İl alanını oluşturan yüksek plato doğudan Arpaçay ve Aras vadileri; güneyden Aras Güneyi Dağları; kuzey ve kuzeybatıdan ise Yalnızçam Dağları ve uzantılarınca kuşatılmıştır. Bir yanda Aras ve Arpaçay vadileri, bir yandan da Yalnızçam Dağları ile çevrelenen Kars il alanı, Karadeniz Bölgesi ile Doğu Anadolu'yu birbirinden ayıran, yüksek ve sürekli sıradağlar arasında kalır. İl alanındaki yeryüzü şekilleri Doğu Anadolu'nun öbür bölgelerine göre çok değişiktir. Doğu Anadolu genelindeki yapının tersine burada aşınmış, yuvarlak tepelikler ve sönük biçimler yaygındır. Volkanlardan çıkan lavlar ve küller çevreye yayılarak çukur yerleri doldurmuştur. Bu nedenle, Kars il alanı, tekdüze görünümlü geniş yaylalar ve ovalar durumunu almıştır. Platolar üzerinde yükselen dağlar da çok sarp olmayıp genellikle kalın bir toprak tabakası ile örtülüdür. Dik yamaçlara ve çıplak kayalıklara ancak vadi içlerinde rastlanabilir. Kars yöresinde ovalar, genellikle akarsu vadileri boyunca sıralanmış durumdadır ve vadi tabanları dışındaki ovaların tümü yüksek ve soğuktur. Kars'ta dağlar il alanının temel yapısına uygun olarak genellikle batı-doğu yönünde uzanır. Orta Anadolu'da geniş yaylar çizen Kuzey ve Güney Anadolu kıvrım sistemlerinin doğu uzantıları olan bu sıra dağlar, I. Zaman'da kuzey ve güney kütlelerinin birbirine yaklaşmasıyla sıkışarak yükselmiştir. İl sınırlarını engebelen diren dağlar Kuzey Anadolu, kıvrım sistemine bağlı dağlar ve Güney Anadolu kıvrım sistemine bağlı dağlar olmak üzere iki bölümde incelenebilmektedir. Kuzey Anadolu kıvrım sistemine bağlı dağlar, Sarıkamış yöresinde ikiye ayrılmaktadır. Birinci kol Sarıkamış-Kars Platosu üzerinde genellikle tek tek dağlar biçiminde doğuya uzanarak Kars Çayı Havzası ile Aras Irmağı Havzası'nı birbirinden ayırır. İkinci kol, Sarıkamış'ın kuzeyinden Çıldır Gölü'ne doğru sokulur ve daha sistemli bir sıra oluşturur. Bu sistemin en yüksek noktası Kısır Dağı'dır. İlin Ağrı ile komşu olan kesimleri ise, Güney Anadolu Kıvrım sistemine bağlı dağlarla kuşatılmıştır. Aras Güneyi Dağları adını alan bu sıra Kars-

Erzurum-Ağrı illerinin birleşme noktasından doğuya doğru uzanır. İl alanı içerisinde kalan Güney Anadolu kıvrım sistemine bağlı dağların, özellikle kuzey yamaçları otlak ve çayır bakımından oldukça zengindir. Kars ilinin yüzde 50.7'si platolarla kaplıdır. Bu platolar genellikle akarsu vadileri boyunca sıralanan ovaların arasında yer almaktadır. Bunların önemlilerinden biri Aras-Arpaçay vadileri ile Kars Ovası arasında, öbürü Kars Ovası ile Kura Irmağı boyunca uzanan Göle ve Ardahan Ovaları arasında, bir başkası ise bölgeyi Karadeniz Havzası'ndan ayıran Yalnızçam Dağları üzerinde yer alır. Kars'ta platoların genel yükseltisi 1.500- 2.000 m arasındadır. Kars il toprakları tümüyle Hazar Denizi Ana Havzası içerisinde yer almaktadır. İl topraklarından doğarak doğu yönünde akan Aras ve Kura ırmakları da önemli alt havzalar oluşturmaktadır. Havzanın ve dolayısıyla ilin önemli akarsuları, Aras Irmağı, Arpaçay, Kars Çayı ve Kura Irmağı'dır. Genellikle dağlık ve yüksek olan Kars yöresindeki vadiler, daha çok çöküntü olukları boyunca oluşmuştur. Bir çöküntü oluğundan bir başka çöküntü oluğuna atlayan büyük akarsu vadilerinin tabanlarına sıralanmış ovalardan Iğdır ve Posof Ovaları dışındakilerin tarımsal açıdan önemi yoktur. İlin önemli vadileri Aras, Kars Çayı, Kura ve Posof Çayı vadileridir. İlde yer alan önemli ovalardan, Kars Ovası Kars Vadisi'nde, Göle Ardahan'da, Çuvan, Hamal ve Hanak ovaları ise Kura Vadisi'nde yer almaktadır. Türkiye'nin en sert iklimli bölgelerinden birinde yer alan Kars İl'inde, Doğu Anadolu yüksek yayla iklimi egemendir. İlde kışlar çok soğuk ve sert, yazlar ise serin geçmektedir. Merkez ilçede yıllık sıcaklık ortalaması, 4,2 °C'dir. Yıllık yağış ortalamasının 527,7 mm olduğu merkez ilçede egemen rüzgâr yönü güneybatıdan esen lodostur. Kars'ın doğal bitki örtüsü yükselti ve iklim özelliklerine göre şekillenmiştir. Doğu Anadolu'nun kuzeyine yerleşmiş bulunan bu yüksek plato, aslında doğal orman alanı içinde kalmaktadır. Doğal orman sınırlarının oluşmasında birinci derecede rol oynayan nemlilik oranı ilde Doğu Anadolu'nun diğer bölümlerine göre daha yüksektir. Kars yöresinin diğer bir özelliği de, bitki örtüsünün doğal üst sınırının çok yükseklere çıkabilmesidir. Bölgede ormanlar 2.800 metreye kadar çıkabilmektedir. Yurdun başka hiçbir yerinde ormanların bu kadar yükseklere çıktığı görülmemektedir. Bugün Kars ilinin büyük bir bölümü ormandan yoksun bulunmaktadır. Asırlardır süren olumsuz insan etkileri sonucu, iklim ve yükselti nedeniyle zaten fazla zengin olmayan doğal bitki örtüsü, yer yer bütünüyle ortadan kalkmıştır. Yine de Sarıkamış çevrelerindeki dağlarda iğne yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlar bulunmaktadır. Bu doğal bitki örtüsüne, Kağızman ve Ağrı dağı eteklerinde soğuk kışlara uyum sağlamış meşe türleri de katılmaktadır. Kars'taki soğuk bozkır alanları, hayvancılık için son derece elverişli olanaklar sunmaktadır. İlde değişik türlerde yaban hayvanı bulunmaktadır. İlde tilki, kurt, sansar, susamuru ve ayı ile

birlikte keklik, bıldırcın, yabankazı, yabanördeği ve toy gibi kuş türleri de avlanabilmektedir. Kars yer altı zenginlikleri bakımından çok zengin bir il değildir. İlin en önemli madeni çok büyük bir rezerve sahip olan Perlit'tir. Ancak ilde Perlit üretimi yapılmamaktadır. Kars İl'indeki madenler şunlardır; arsenik, asbest, manyezit, tuz, tuğla-kiremit hammaddesi ve linyittir (Yurt Ansiklopedisi 1982, (6), 4471-4484; Erinç, 1953; Ceylan, 2008).

BÖLÜM I

1.PALEOLİTİK ÇAĞ'DA KUZEYDOĞU ANADOLU

1.1.PALEOLİTİK ÇAĞ'IN GENEL ÖZELLİKLERİ

Eskiçağ Tarihi araştırmalarında yazının önemli bir ölçü olması, zaman olarak bizi bir sınırlamaya götürür. Tarih öncesi ile tarihi çağlar arasındaki bu sınır yazının ortaya çıkışı ile kendiliğinden çizilir. Yazı, Mezopotamya ve Mısır'da M.Ö. 3.200–3.000, Anadolu da M.Ö. 2.000 de, daha batıda İtalya'da ise M.Ö. 1.000 yılında ortaya çıkmıştır (İplikçioğlu, 1990: 16–17; Kınal, 1991: 8; Akurgal, 1995: 21; İplikçioğlu, 1997: 13). Yazı sayesinde, Eski Doğu (Eski Ön Asya ve Mısır) dillerinin çözülmesi ile sadece Eski batıdan (Hellen ve Roma) ibaret olduğu zannedilen Eskiçağ Tarihinin kapsamı ve özelliklerde zaman dilimi genişlemiştir (İplikçioğlu, 1990: 16; İplikçioğlu, 1997: 13).

Tarih öncesi uygarlıkların ilki taş teknolojisinin gelişimine bağlı olarak Alt, Orta ve Üst olarak ayrılan Paleolitik Çağ'dır. (Dinçol, 1982: 16; Kınal, 1991: 9; Memiş, 1989: 6; Akurgal, 1995: 21; Lloyd, 1998: 16; Şenel, 1995: 52 vdd; Umar, 1999: 1 vdd, Akurgal, 1999: 2 vd; Yıldırım, 2002: 15 vdd).

İlk insan topluluklarının yaşam düzenleri avlanma ve yenilebilir bitkilerin derlenmesine dayanıyordu. Bunlar mağaralarda ve doğanın etkisinden fazlaca etkilenmeyen kaya sığınaklarında yaşıyorlardı. Bu da onlara daha bereketli avlanma alanları bulduklarında kolaylıkla göç edebilme olanağı sağlıyordu. Bu çağ insanlarından günümüze kadar gelebilmiş kalıntılar genellikle çakmak taşlarının yontulmasıyla biçimlendirilmiş baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcılar gibi aletlerdir (Dinçol, 1982: 5; Kınal, 1991: 9; Memiş, 1989: 8; Yıldırım, 2000: 13). Bu çağ insanının bol miktarda taş kullanması nedeniyle bu döneme Paleolitik yani Eski Taş Çağı denmektedir (Dinçol, 1982: 5; Kınal, 1991: 9; Memiş, 1989: 8; Akurgal, 1999: 2).

İnsanoğlunun Anadolu'daki en eski yerleşmeleri Paleolitik Çağ'ın başlarına kadar uzanır. Paleolitik, Eski Taş Çağı ya da henüz besin üretim aşamasına erişemediklerinden dolayı Toplayıcılık ve Avcılık Dönemi adı verilen bu evreyle ilgili ilk araştırmalar ancak, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunluk kazanmıştır.

Paleolitik Çağ'da insan topluluklarının yaşam biçimleri toplayıcılık ve avcılığa dayanıyordu (Dinçol, 1982: 12; Memiş, 1989: 6; Kınal, 1991: 9; Erzen, 1992: 8 vd; Şenel, 1995: 58 vd; Akurgal, 1995: 21; Lloyd, 1998: 24; Maisels, 1999: 107; Umar, 1999: 2; Akurgal, 1999: 3; Yıldırım, 2002: 15; Sevin, 2003: 7). Bu çağ insanı değişken iklim koşullarına uyum sağlamaya çalışarak, geniş coğrafi alanlara seyrek ve dağınık durumda yayılmışlardı. Yine bu çağ insanı dördüncü zamanın ilk kısmında çok soğuk iklim koşulları altında yaşamıştır. Ayrıca bu zaman içerisinde köklü iklim değişimleri olmuş, bu değişimlerden hem dünyamız hem de taş devri kültürleri etkilenmiş ve bu kültürler çeşitli bölgelere yayılmıştır. Sözü edilen değişimlerden etkilenen insanlar buldukları yerlerden daha iyi yaşayabilecekleri yerlere gitmişlerdir (Çiğdem, 1996: 15; Yıldırım, 2002: 16; Sevin, 2003: 7).

Bu çağ insanı mesken olarak, doğal kaya mağaralarını, kaya altı sığınaklarını ve çok ilkel barınakları geçici yerleşim amaçlı kullanmıştır. Üretim konusunda bilgileri olmadığı için geçimlerini avcılık ve toplayıcılık ile sağlıyorlar, günlük yaşantılarını ise doğada bulunan çakıl taşlarından kaba aletler yaparak sürdürmeye çalışıyorlardı. Erkek, hayvan avlayarak kadın ise küçük bitkileri toplayarak yaşıyordu. İnsanoğlu dünyada yaşamaya başladığı en eski çağlarda, yaşam kaynağı için vazgeçilmez olan suyun yanında, beslenme ihtiyacını en ilkel yöntemlerle bulunduğu coğrafi alandaki bitkisel ürünlerden karşılamıştır. Alet olarak ise bu çağ insanı taştan, tek ya da iki taraflı el baltası kullanıyordu. Devrin sonlarına doğru ise, kemikten iğneler ve obsidyenden mızrak uçlarını kullanmıştır Bu çağa ait çeşitli teknik ve tipteki taş ve kemikten yapılan aletlerden daha önemli kalıntıları, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde tespit edilmiş olan mağara ve kaya resimleri oluşturur. İlk insanın kültür seviyesini, yazılı belgeler kadar olmasa da, yeterli ölçüde ve anlaşılır biçimde ortaya koyar (Dinçol, 1982: 13; Memiş, 1989: 6; Kınal, 1991: 9; Akurgal, 1995: 21; Şenel, 1995: 53; Lloyd, 1998: 16; Umar, 1999: 2; Akurgal, 1999: 3; Yıldırım, 2002: 15; Sevin, 2003: 7).

İnsanoğlunun ilk geçim kaynağını yani toplayıcılığı bitki kökleri, otlar ve ağaç meyveleri oluşturur. Toplayıcılıkta esas olan insanın günlük gereksinimleridir. Bunun içinde insanoğlu sadece bulduğu hazır besinler ile yetinmiş ve bunları kolayca bulabileceği ortamlara doğru yönelmiştir. Toplayıcılık Paleolitik Çağ insanının yaşam biçimidir. Yine bu çağ insanı için doğadaki yabani hayvanlar büyük bir tehlike oluşturuyordu. Yabani hayvanlar karşısında zor durumda kalan insanoğlu hayatını korumak için de bu çağın bir başka yaşam biçimi olan avcılığı keşfetti. Daha öncesinde bu hayvanlardan kaçan

insanoğlu bundan b6yle birtakım araç-gereç ve y6ntemlerle avlanmaya başladı (şenel, 1995: 49 vd; iğdem, 1996: 17).

Yapılan araştırmalar sonucu Anadolu'nun Paleolitik ağı'nın çok zengin olduğu ortaya konulmuş ve Anadolu'nun Paleolitik haritası çizilmiştir. Anadolu'nun Paleolitik ağı'na ait yerleşmelere, yoğun olarak G6ney¹ (K6kten, 1960: 42; şeny6rek, 1961: 149; Bostancı, 1968: 51; Yalçinkaya, 1996: 49-70; Yalçinkaya et al, 1997: 1-9) kısmen Orta ve Doğu Anadolu² (K6kten, 1975: 95-104; K6kten, 1976: 1-3; Koşay, 1984: 12; Sevin, 2003: 12) ve az sayıda Marmara ve Karadeniz³ (Harmankaya-Tanıdı, 1996; ; 6zdoğan, 1990: 373-388; Arseb6k et al, 1991: 17; G6nd6zalp, 1986: 49;) b6lgelerinde rastlanmaktadır.

Ayrıca Paleolitik ağ kendi içerisinde 6 gruba ayrılır. Bunlar Alt, Orta ve 6st Paleolitik ağ'lardır.

1.1.1. Alt Paleolitik ağ

Alt Paleolitik ağ'da, ilk insanın yaşantısı ile ilgili bilgiler çok kısıtlıdır. Bunun sebebi taş aletlerin dışında başka hiçbir belgenin g6n6m6ze ulaşmamasıdır. Bu d6nemdeki en eski yerleşme Avrupa kıtasındadır ve 950.000 yıl 6ncesine dayandırılmaktadır (Arseb6k, 1995: 74). Bu tarihlemeye, yontma taş aletlerle birlikte ele geçen hayvan kemiklerine uygulanan tarihleme y6ntemleri sonucunda varılmıştır (Harmankaya-Tanıdı, 1996: 14).

T6rkiye'de de g6r6len yontma taş alet t6rlerinden en dikkati çeken ve 6nceleri el baltası olarak isimlendirilen çekirdeklerin, az sayıda b6y6k yongaların çift y6z6n6n, kenarlarının keskinleştirilmesi amacı ile oluşturulan iki y6zeyli aletlerdir. Bu aletlerin tam işlevi bilinmemekle birlikte, kesme, kırma ve kazıma gibi amaçlarla kullanıldığı sanılmaktadır (Yalçinkaya, 1989: 9; Harmankaya-Tanıdı, 1996: 14–15).

¹ Kansu, 1943_a: 190; Bostancı, 1952: 137; K6kten, 1955: 271; şeny6rek-Bostancı, 1958_a: 147; şeny6rek-Bostancı, 1958_b: 171; şeny6rek, 1959: 9; K6kten, 1960: 42; şeny6rek, 1961: 149; Bostancı, 1962: 223; Bostancı, 1968: 51; ambel, 1971: 25; Yalçinkaya, 1987: 21-38; Yalçinkaya, 1988: 15-38; Yalçinkaya, 1990: 39-57; Yalçinkaya, 1991: 43-70; Yalçinkaya, 1992: 55-70; Yalçinkaya, 1993: 23-42; Yalçinkaya, 1995: 1-25; Yalçinkaya, 1996: 49-70; Yalçinkaya et al, 1997: 1-9

² Kansu, 1939: 93; Kansu, 1943_a: 190; Kansu, 1943_b: 35; K6kten, 1943_b: 601-613; K6kten, 1944_b: 659-680; K6kten, 1944_a: 464-486; K6kten, 1952: 195-209; K6kten, 1971_a: 13-22; K6kten, 1971_b: 125-132; K6kten, 1972: 1-2; K6kten, 1974: 1-5; K6kten, 1975: 95-104; K6kten, 1976: 1-3; Koşay, 1984: 12; Sevin, 2003: 12

³ K6kten, 1944_b: 659; K6kten, 1951: 201-213; K6kten, 1957: 46; K6kten, 1962_a: 40; Kansu, 1960: 708-710; Kansu, 1961: 519-520; Kansu, 1963: 657; Kansu, 1964: 205-213; Kansu, 1965: 547-548; Kansu, 1966: 491-492; Kansu, 1972: 22; Kansu, 1977: 628-630; G6nd6zalp, 1986: 49; 6zdoğan, 1982: 37-49; 6zdoğan, 1983: 137-142; 6zdoğan, 1984: 63-68; 6zdoğan, 1985: 221-232; 6zdoğan, 1986_a: 409-420; 6zdoğan, 1986_b: 29-39; 6zdoğan, 1988: 157-174; 6zdoğan, 1990: 373-388; Arseb6k-6zbaşaran, 1994: 17; Arseb6k et al, 1990: 9; Arseb6k et al, 1991: 17; Arseb6k et al, 1992: 1; Harmankaya-Tanıdı, 1996; Sevin, 2003: 8.

Anadolu yarımadasındaki en erken izler Alt Paleolitik Çağ'dan (Eski Taş Devri) kalmadır. Bu evre insanları, gerek beyin kapasitelerinin gelişmesine gerek kültür birikiminin artmasına paralel olarak basit yongalama ve işleme teknikleriyle avlanmak yabani hayvanlardan korumak ve günlük işlerinde kullanılmak üzere çeşitli yontma taş aletleri üretmişlerdir. Türkiye'de Paleolitik Çağ'ın en eski yerleşme yeri İstanbul'da Küçük Çekmece Gölü'nün kuzey ucundaki Yarımburgaz Mağarası'dır (Kansu, 1972: 22; Arsebük et al, 1991: 17; Arsebük et al, 1992: 1; Arsebük-Özbaşaran, 2001: 5-7; Arsebük et al, 1990: 9; Özdoğan, 1982: 37-49; Özdoğan, 1983: 137-142; Özdoğan, 1984: 63-68; Özdoğan, 1985). Anadolu'da Yarımburgaz'dan hemen sonraya ait stratigrafik nitelikte bulgu veren en önemli yerleşme yeri Karain Mağarası'dır (Kökten, 1947_a: 161; Kökten, 1948: 225; Kökten, 1949: 819; Kökten, 1952: 199; Kökten, 1955: 271; Kökten, 1957: 46; Kökten, 1962_b: 43; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Karain). Antalya'nın 30 km kadar kuzeybatısında denizden 450 m yükseklikteki mağara 50 m kadar derinliğindedir (Sevin, 2003: 8- 9).

1.1.2. Orta Paleolitik Çağ

Bu dönemde toplayıcılık ekonomisinde kadın ve erkek arasında iş bölümü bulunmamaktadır. Erkekler avcılığa geçerken, ekonomik ve sosyal yapıda da değişikliklere yol açmışlardır. Orta Paleolitik Çağ'da, kullanılan aletler silah olarak da kullanılmaya başlanmış, aletlerin daha da geliştirilmesi ile insanların hayvanlara karşı bunları kullanması avcılığı başlatmış ve toplayıcılık ekonomisinin aşılmasında önemli rol oynamıştır. Avcılığın başlaması toplayıcılığın önemini de ortadan kaldırmamıştır (Şenel, 1995: 58).

Orta Paleolitik Çağ'da, insanın medeniyet yolundaki ilk becerisi, ateşin keşfedilmesidir (Memiş, 1989: 7; Akurgal, 1995: 21; Şenel, 1995: 61; Çiğdem, 1996: 16, Akurgal, 1999: 3, Yıldırım, 2002: 15). Orta Paleolitik Çağ'a ait bir ocak ile yanmış kemik ve odun kalıntıları insanoğlunun ateşi kullanmaya başladığını ve belki de yiyecek pişirme faaliyetini öğrendiğini gösterir. Çok sayıda öküz, at, geyik, sığır, domuz ve ayı kalıntıları bu dönem insanların ustalaşmış avcılar olduğunun kanıtıdır (Sevin, 2003: 10; Harmankaya-Tanıdı, 1996: 13 vdd).

Bu dönemde, yonga alet endüstrisinde ağırlıklı olarak kenar kazıyıcılar ve uçlar, çekirdek içerikli endüstrilerde ise disk biçimli çekirdekler bulunmaktadır. Yontma taş aletlerin yanında kemik aletlerin kullanılması hammadde olarak sadece taşın kullanılmadığını gösterir (Harmankaya-Tanıdı 1996: 16-17; Yalçınkaya, 1989: 11).

Anadolu'da Orta Paleolitik Çağa ait yerleşme ve konak yerlerinin çokluğu bu döneme ait alet ve buluntuların tümüyle ortaya konulmasına ve dolayısıyla bu çağın Anadolu'daki varlığının kesinleşmesine sebep olmuştur. Türkiye'de, Antalya yakınlarındaki Karain mağarasındaki (Kökten, 1947a: 161; Kökten, 1948: 225; Kökten, 1949: 819; Kökten, 1952: 199; Kökten, 1955: 271; Kökten, 1957: 46; Kökten, 1962b: 43; Yalçinkaya, 1987: 21; Yalçinkaya, 1988: 15; Yalçinkaya, 1989: 75 vdd; Yalçinkaya, 1990: 35 vd; Yalçinkaya, 1991: 43; Yalçinkaya, 1992: 33; Yalçinkaya, 1994: 23; Yalçinkaya et al, 1997: 1; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Karain) Orta Paleolitik Çağ'a tarihlenen tabakaların kalınlığı ve özellikle Antakya yakınlarındaki Tıklı mağara (Şenyürek, 1959: 9) yalnız bu çağı kapsayan buluntuları ile önem kazanırlar.

1.1.3. Üst Paleolitik Çağ

Üst Paleolitik topluluklar, uzmanlaşmış ve özelleşmiş bir uzman avcılık dönemine sahiptirler. Bu tür ekonomilerde avcılık erkekler tarafından yapılmaktadır. Kadınlar, toplayıcılık ve avcılığın yan ürünlerinin değerlendirilmesi işleri, kılların temizlenmesi; deriden giysi, çadır vb. ev eşyalarının yapılması; yemek pişirilmesi gibi kamp yerlerinde ya da mağaralarda yapılan ev işlerine bakmaktadırlar. Böylece avcılık ve toplayıcılık dışında kamp içi ve dışı işlerin bölünmesi biçiminde yeni bir boyut kazanmıştır. Toplulukların klanlar biçiminde örgütlenmesine uzman avcılık döneminin sonlarına doğru geçilmiştir. Buna da etken uzman avcı topluluklar arası ilişkiler, ekonomik alanda birçok topluluk arasında avda iş birliği ilişkileri olmalıdır. Bu dönemde avcı topluluklar arasında araç yapımında uzmanlaşma çıkmıştır. Bu uzmanlar büyük olasılıkla dış talebi de karşılamış olmalıdır (Şenel, 1995: 74).

Mağara resimleri arasında güneş, yıldız gibi doğa güçlerinin ve nesnelerinin bulunmaması, bitkilerin pek az görünmesi bu insanların dünyadan çok hayvanlarla ilgilendiklerini gösterir. Bunun nedeni de geçim sorunudur. Resimleri yapılan hayvanların bazılarının üzerinde okların çizilmiş olması bunu ortaya koymaktadır. Çizilen hayvanlar genellikle geçimlerinin ve yaşamlarının bağlı olduğu türler olması da bunu ayrıca göstermektedir. Üst Paleolitik resimleri yorumlayan bilim adamları bunların sanat kaygısıyla değil geçim için çizdiklerini kabul etmektedirler (Leakey, 1988: 130; Childe, 1994: 56; Childe, 1996: 52; Şenel, 1995: 76).

Paleolitik Çağ'ın son evresi olan bu dönem günümüzden 40 bin ile 10 bin yılları arasında yaşanmıştır. Bu zamanda dünyanın iklimi oldukça soğuktur.

Taş aletler çok gelişmiş ve çeşitlenmiştir. Kemikten yapılmış iğne ve bız gibi aletler bu evrenin ürünüdür. Ancak en dikkat çekici özellik ise yeni sanatsal etkinliklerdir. Bu aynı zamanda insanoğlunun ulaştığı zihinsel düzeyin en somut kanıtıdır (Sevin, 2003: 10). Son buzul döneminde ortaya çıkan ve özellikle Avrupa'yı etkileyen Üst Paleolitik Çağ yontma taş endüstrisinin örneklerine benzeyen taş aletler Türkiye'de de bulunmuş ve araştırmacılar tarafından bu endüstriye ait olduğu iddia edilmiştir (Harmankaya-Tanıncı, 1996: 17). Anadolu ve Trakya'da fazlaca buluntu yeri vardır. Buna karşılık yine de Türkiye'de bir Üst Paleolitik Çağ yontma taş endüstrisinin Avrupa'ya paralel bir gelişim gösterdiğini iddia etmek yeterli kazılar olmadığından çok zordur. Üst Paleolitik Çağ'ın sonuna doğru mikrolit aletlerin ortaya çıkışı ve bu minik parçaların yan yana getirilip birleşik aletlerin ortaya çıkarılması bu dönem insanların zekâ seviyesinin düzeyini göstermektedir. Yontma taş endüstrilerin yanı sıra yoğun bir kemik alet yapımının var oluşu da bu çağı simgeleyen öğelerdendir (Bingöl, 2003: 29).

Üst Paleolitik'in bir başka ürünü heykelciklerdir. Bunlar taşlardan, fildişinden yontulmuş, balçıktan yapılmış ve belki ağaç parçalarından oyulmuş küçük hayvan heykelcikleridir. Bunlar mağara resimleri yorumu içine sokulabilir. Heykelciklerin bir başka bölümü arkeolojide venüsler diye adlandırılan cinsel özellikleri abartılmış gebe kadın heykelcikleridir. Bunlar bereket kültü, doğurganlık kültü, verimlilik kültü'nün işaretleri olarak yorumlanır ve daha sonraki ana tanrıça motifinin proto tipi olarak kabul edilirler (Bingöl, 2003: 28-29). Antalya yöresinde Karain ve Öküzini Mağaraları'nın duvarları ile Beldibi Mağarası'nda bulunan yassı çakıl taşları üzerine gravür tekniğiyle çizilmiş hayvan motifleri din büyü ve sihirle karışık bir sanatsal yaklaşım ile ilerlemiş bir av kültürünün ortaya çıkmaya başladığına işaret eder (Sevin, 2003: 11).

1.2. KUZEYDOĞU ANADOLU'DA PALEOLİTİK ÇAĞ

Coğrafi yapısı dolayısıyla doğal geçitler dışında çevresindeki bölgelere kapalı olan Kuzeydoğu Anadolu'da yer alan, Erzurum'da Paleolitik Çağ aletlerine, Kars'ta Paleolitik ve Epipaleolitik döneme tarihlenen yerleşmelere ve buluntulara rastlanılmıştır. Erzincan'da ise bu döneme tarihlenen ne buluntuya ne de yerleşim yerine henüz rastlanmamıştır.

1.3. KUZEYDOĞU ANADOLU'DA PALEOLİTİK ÇAĞ YERLEŞMELERİ

Paleolitik Çağ araştırmalarının pek az yapıldığı Erzurum ve çevresine ait çalışmaların hemen hepsi Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir. Çevredeki ilk buluntuyu

ise Alot tespit etmiştir. Alot, bu aleti 1942’de Erzurum’un doğusunda, Erzurum-Hasankale yolunun 20–25. km’sinde, Yukarı Çakmak köyünün kuzeybatısında, söz konusu karayolundan 300 m. kadar güneyde ve yola dik duran kurumuş bir dere yatağının yamacında bulmuştur. Ayrıca Erzurum’un 20 km kuzeydoğusunda, Dumlu yakınlarında volkanik taş yataklarının bulunduğu ve bunların bir işleme yeri olarak kullanıldığı ve böylelikle Erzurum ve çevresinin Alt Paleolitik Çağ’dan itibaren iskân gördüğü artık kabul görmektedir.

Bu dönemde Erzurum yakınlarındaki bu dönemi aydınlatan en önemli buluntu yeri Erzurum-Hasankale’dir.

1.3.1. Erzurum – Hasankale

Erzurum il merkezinin doğusunda, Erzurum- Hasankale karayolunun, Erzurum merkezinden itibaren 20- 25 km ilerisinde, Yukarı Çakmak Köyü’nün kuzeybatısında, karayolundan 300 m kadar güneyde ve yola dik duran kurumuş bir derenin yamacındadır. Kemal Alot tarafından tesadüfen, olasılıkla bir gezi sırasında Paleolitik alet bulunmuştur. Daha sonra bu aleti gören Şenyürek tarafından yayınlanmıştır. Şenyürek, bu aletin bir yüzü işlenmiş uç kazıyıcı olarak yapılmış daha sonra yan kazıyıcı olarak kullanıldığını ve tıpsel olarak Levalloisien özellikler taşıdığını ifade etmektedir. Alet volkanik bazalttan yapılmıştır. Yalnız bir yüzü işlenmiştir. Boyutlarının 10.3x 5.7x 2,2 cm olduğu bildirilmektedir. Bu alet yakın bir zamanda kırılmış olarak bulunmuştur (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Erzurum- Hasankale). Araştırmalar sonucunda Erzurum - Hasankale buluntuları Orta Paleolitik Çağ’a tarihlendirilmiştir.

Kars ve çevresinde ise Paleolitik Çağ ve sonrasına ait verilerin büyük bir çoğunluğu Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir (Bingöl, 2003: 17).

Kars ve çevresindeki Alt Paleolitik Çağ’a ait yerleşme yerleri ve buluntular şunlardır; Kars ili Susuz ilçesi yakınlarındaki Ağzıaçık (Kökten, 1943_a: 602; Kökten, 1944_a: 472; Kökten, 1953: 196; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ağzıaçık; Ceylan, 2001_a: 29; Bingöl, 2003: 17) .

Susuz İlçesi yakınlarındaki Cilavuz (Kökten, 1944_a: 472; Kökten, 1948: 197–198; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Cilavuz/Susuz; Ceylan, 2001_a: 29; Bingöl, 2003: 19).

Kars merkeze bağı Ocaklı Köyü yakınlarındaki Ani Çevresi (Kökten, 1943_a: 120; Kökten, 1948: 197–198, 203; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ani Çevresi; Ceylan, 2001_a: 29; Bingöl, 2003: 18).

Kağızman ilçesi yakınlarında Aladağ eteklerindeki Tombultepe'dir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Tombultepe; Bingöl, 2003: 19–20; Ceylan, 2001_a: 29).

Bu yörede Orta Paleolitik Çağ'a ait yerleşmeler arasında Kars il merkezi yakınlarında Borluk Deresi vadisindeki Borluk Deresi (Kökten, 1943_a: 120; Kökten, 1948: 198, 199; Kökten, 1943_b: 608; Kökten, 1953: 196; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Borluk Deresi; Ceylan, 2001_a: 29; Bingöl, 2003: 23 vd).

Kağızman ilçesi Camuşlu köyü yakınlarındaki Kurbağa Mağarası (Pehlivan, 1984: 30; Ceylan, 2001_a: 29; Bingöl, 2003: 25–26).

Üst Paleolitik Çağa ait tek yerleşme ise Camuşlu Köyü sınırları içerisinde kalan Yazılıkaya'dır (Pehlivan, 1984: 30; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Yazılıkaya; Ceylan, 2001_a: 30; Bingöl, 2003: 30 vd).

1.3.2. Ağzıaçık Suyu

Kars il merkezinin kuzeyinde Susuz İlçesi'nin yaklaşık 6-7 km. kuzeydoğusunda yer alan Ağzıaçık veya Azacık Köyü'nün yanından akan aynı adlı derenin batısındaki düzlüktür. Ağzıaçık Deresi, kuzeyden Er Dağı'ndan doğduktan sonra güneye doğru akmakta ve Ağzıaçık Köyü'nün doğusundan geçip Cilavuz Deresi ile birleşmektedir. Bölge engebeli görünümündedir. Cilavuz deresine göre daha üst sekilerde yer almaktadır (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ağzıaçık; Bingöl, 2003: 17).

Kökten 1952 yılında Kars ili çevresinde gerçekleştirdiği yüzey araştırmasında Ağzıaçık Suyu adlı derenin civarında Paleolitik Çağ'a tarihlediği yontma taş aletleri bulmuştur (Kökten, 1953: 196). Kökten Ağzıaçık Suyunda bulduğu aletler hakkında çok az bilgi aktarmaktadır. Bulduklarından biri bazalttan yapılmış, çok güzel işlenmiş, oval biçimli bir iki yüzeyli el baltasıdır. Bu balta ucundan biraz kırılmış olarak ele geçmiştir. Kökten bulduğu bu baltayı Acheulléen tip olarak, Tomsy ise bu aleti Üst Acheulléen olarak tanımlamışlardır. Aynı yerde bulunan bir başka yontma taş alet ise yine bazalttan yapılmış Orta Paleolitik Çağ'a tarihlenen Moustêrien tipinde, çok aşınmış bir uçtur. Ağzıaçık Suyu

Paleolitik Çağ'ın Alt Paleolitik ve Orta Paleolitik dönemlerine tarihlendirilmektedir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ağzıaçık Suyu; Bingöl, 2003: 17).

1.3.3. Ani Çevresi

Kars il merkezinin kuş uçuşu 42 km doğu- güneydoğusunda, Digor İlçesi'nin kuzeydoğusunda, Ani (yeni ismi Ocaklı) Köyü'ndeki Ani antik yerleşmesinin yakınındaki mağaraların önünde, dereye yakın kısımdadır. En yüksek noktası 2.670 m olan Alaca Dağ'ın doğu eteklerinden doğan dere, harabelerin yakınında Arpaçay ile birleşmektedir. İ.K. Kökten, dereye yakın kısımlarda doğal mağaraların olduğunu bildirmekteyse de bu mağaralar hakkında fazla bir şey söylememektedir (Kökten, 1948: 198; Kökten, 1975: 100). Kökten'in 1942 yılında Ani Harabeleri civarında yaptığı araştırmada bir adet yontma taş alet ele geçmiştir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ani Çevresi; Bingöl, 2003: 18). Ani civarında bulunan ve Şelleen olduğu bildirilen el baltası çok incelmış ve yıpranmıştır. Yüksekliği 107, genişliği 77 ve kesimi 25 mm çapında olan bu el baltası her alette olduğu gibi yüksekliğinden ziyade kesitten kaybetmiştir. Aletin uzun müddet yerde sürüklendiği, üzerindeki kömürleşme siyahlıklarıyla da bir müddet saklı kaldığı anlaşılıyor. Kökten'in yaptığı araştırmada bu el baltasının hammaddesinin püskürük taşlardan olduğu anlaşılmıştır (Kökten, 1948: 198). Kökten bu araştırmaları sırasında Ani Kalesi içinde ve yakın çevresinde Erken Tunç devrine ait çanak çömlek kırıkları da bulmuştur. Açılmış küçük bir mezarın dağıtılmış toprakları içinde aynı devrin kırık seramikleri de dikkat çekmektedir (Kökten, 1975: 100). Ani Çevresi Paleolitik Çağ'ın Alt Paleolitik dönemine denk gelmektedir. Ani'de ele geçen geometrik baskı süslü, keçi ve insan kabartmalı parça önemlidir. Bu parça daha önce Yunan geometrik süslü eşyalarına benzetildiği tahmin edilmişse de yapılan tetkik ve işçilik bakımından daha eski devirlerin malı olacağı da ortaya çıkmıştır. Genellikle pişik karası olan bu kaplar geniş ve iyi pişirilmiştir. Çamuruna karıştırılan maddelerin bölgeye ait olduğu düşünülecek olursa, Neolitik, Kalkolitik, Bakır, Eti, Klasik Çağlar gibi devirlere ait olduğu görüşü kapların çanak çömleklerin mahallinde imal edildiği, ithal edilmediği, ithal edilenlerin de pek az ve küçük eşyaya verildiği görülmektedir (Kökten, 1948: 200; Bingöl, 2003: 18).

1.3.4. Borluk Deresi

Kars il merkezinin yaklaşık 17-18 km güneydoğusundaki Borluk Köyü'nden başlayıp Mağaracık, Azatköy ve Karacaören Köyleri'nin yanından geçip Kars'ın hemen güneybatısında Kars Çayı'na karışan, Borluk Deresi'nin oluşturduğu vadideki buluntu yeridir. Bu buluntu yerleri arkeoloji literatürüne Borluk, Mağaracık ve Azatköy buluntu

yerleri olarak geçmiştir. Borluk vadisi boyunca yer alan tüm bu buluntu yerleri birbirlerine çok yakın ve ilişkili olduğu için Borluk Deresi'nden çıkararak Borluk Deresi Vadisi adıyla bu çalışmaya alınmıştır (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Borluk Deresi; Bingöl, 2003: 23).

Pazarcık İlçesi'nin batısında yer alan Borluk Dağı'nın kuzey eteklerinden doğan ve batıya akan Borluk Deresi bu kesimde derin ve dar bir vadi bulunmaktadır. Vadide sıra halinde kaya sığınaklarının ve mağaraların olduğu bildirilmektedir. Vadi tabanında oluşan çukurların kesitinde kalın kum ve çakıl döküntülerinin görülebildiği anlaşılmaktadır. 1942 yılında Kökten Kars il sınırları içinde gerçekleştirdiği yüzey araştırmasında Borluk Deresi Vadisi boyunca üç yerde yontma taş aletler toplamıştır. Bunlardan birincisi derenin üst kısmında, Borluk Köyü yakınlarında yer alan kaya sığınaklarının önü ve derenin tabanındaki kum ve çakıl döküntüleri, ikincisi ise mağaracık Köyü'nün yakınındaki kaya sığınaklarının önlerindeki alandır. Daha batıda Azatköy diye anılan üçüncü alan ile beraber Borluk Deresi'nde Kökten'in yoğun bir araştırma yaptığı anlaşılmaktadır. Kökten Mağaracık Deresi olarak bir dere den bahsetmektedir. Bu dere Borluk Deresi'ne bağlanan küçük Koyunbasan Deresi olabilir. Her üç köy de birbirinden 4 ile 7 km uzaklıktadır. Kökten bu üç ayrı yeri ayrı buluntu yeri olarak tanımlamaktadır. Kökten'in araştırmasında, Borluk Deresi vadisinin üst kısmında, Borluk Köyü yakınında, ikisi bazalttan, bir tanesi andezitten olduğunu söylediği tipik kayıcı uç ve yan kazıyıcılar bulunmuştur. Araştırmacı bunların Mousterien tipinde olduklarını anlatmaktadır. Bu yonga aletlerde oluklu kopma yüzeyi taşırlar. İkinci yer yaklaşık olarak birincisinden 7 km uzakta olan Mağaracık Köyü'dür. Bu köyün yakınında da gene Mousterien tipinde obsidyen aletler bulunmuştur. Sonuncu ise Azatköy ya da Dündartepe adlı köyün yakınında, Borluk Vadisi'nin Azatköy'e doğru olan uzantısında ele geçirilen obsidyenden yapılma alettir. Bu alet Kökten'in vadinin yukarısında bulunduğu diğer aletlere çok benzemektedir. Tümü Orta Paleolitik Çağ'a tarihlenmektedir (Kökten, 1944b: 668-669; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Borluk Deresi; Bingöl, 2003: 23). 1942 yılında Kökten'in yapmış olduğu araştırmalar sonucunda Borluk Deresi'nin yukarılarında ise hiçbir taş alete rastlanılmamıştır. Azat Köyü'ne yanı sıra Kayasığnakları önünde obsidyenden yapılmış bir alet daha bulunmuştur. Bu aletler Musteriyen devre aittir ve daha önce bulunan aletlerle çok yakın bir benzerlik göstermektedir (Kökten, 1944b: 668-669).

1.3.5. Cilavuz /Susuz

Kars İl merkezinin kuş uçuşu 20km kuzeyindeki Susuz İlçesi'nin yakın kuzey-kuzeydoğusundaki Cilavuz Deresi'nin kuzey düzlükleridir. Bu buluntu yeri arkeoloji

literatüründe bazı yerlerde Susuz olarak geçmektedir. Cilavuz Deresi, 3.150 m rakımlı Kisirin Dağı'ndan iki kol şeklinde doğup, bir yay çizerek Susuz İlçesi'nin hemen yanından geçmekte, ilçenin ilerisinde kuzeyden gelen Ağzıaçık suyu ile birleşip, Çayır Dere ve Kars Çayı adlarında devam edip daha doğuda Arpa Çayı'na dökülmektedir. Kökten, özellikle kuzeyden gelen Kamışlı Dere ile Kırçıçeği (eski Mamaş) Deresi arasındaki çakıllı ve kumlu düzlüklerde araştırma yapmıştır. Kökten Cilavuz Deresi'nde doğal mağaraların var olduğunu bildirmektedir. Susuz (eski Cilavuz) İlçesi'nin hemen batısında ve derenin Ağzıaçık Suyu ile birleştiği yerin yakınında mağara işareti görülmektedir. Yontma taş buluntular açısından zengin olan bu yöre, Kökten'in 1942 yılı incelemeleri sırasında ilk defa tespit edilmiştir. Kökten'in Kars yöresinde yaptığı yüzey araştırmalarının birincisinde ele geçirdiği iki yüzeylinin bulunduğu yer ile daha sonraları Ağzıaçık Suyu'nun batısındaki düzlüklerde bulunduğu bir başka yüzeylinin buluntu yerinin birbirine yakın olması gerekmektedir. Fakat Kökten bu buluntu yerlerinin kesin noktalarını yayınlarında aksettirmemektedir. Kökten, Susuz İlçesi'nin civarındaki bu araştırma sırasında bu düzlüklerde bazalttan yapılmış 12,0 x 7,7 x 4,0 cm boyutlarında iki yüzeyli el baltası bulmuştur. Bu iki yüzeyli hakkında ayrıntılı bir bilgi verilmemekle beraber Chelleen-Acheuleen tipinde olduğu bildirilmektedir. Alet olasılıkla Cilavuz Suyu'nun yukarılarından sürüklenerek gelmiştir. Buluntunun resmi veya çizimi Kökten tarafından yayınlanmamıştır. Yakın çevrede başka alet ve artıkların var olup olmadığı da bilinmemektedir. Kars yöresi özellikle Paleolitik Çağ bakımında araştırmaya açık yörelerden biri olma özelliğini korumaktadır. Araştırmalar sonucunda elde edilen kaynaklar Cilavuz/ Susuz bölgesinin Alt Paleolitik Çağ'a tarihlendiğini işaret etmektedir (Kökten, 1948: 203; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Cilavuz/ Susuz; Bingöl, 2003: 19).

1.3.6. Kurbanğa Mağarası

Kars il merkezinin güneyinde, Kağızman İlçesi'nin kuzeybatısında yer alan Kötek Bucağı'na bağlı Camuşlu (Camışlı) Köyü'nün güneybatısında, Aladağ'ın doğu yamacında, Tombultepe yakınındadır. Kökten, mağaranın tam yerini bildirmemektedir. Yazılıkaya kaya resimlerinin olduğu panonun 6 km güneyinde yer alan mağaranın giriş kısmı güneye bakmaktadır. Derinliği 11.50 m, iç genişliği 5.50 m, ağız genişliği ise 12.50 m'dir. Kurbanğa Mağarası'nın dış yüzünde ve tavanında, Yazılıkaya'daki resimlerden farklı bir teknikle çizilmiş, birkaç tanesi dövülerek şekillendirilmiş keçi, ağ ve ağaç kazıklı tuzaklar, kaytan kement şekilleri, oklanmış basit keçi resimleri tespit edilmiştir. Bu resimlerin Paleolitik Çağ'da yapılmadıkları kesindir. Mağarada 1969 yılında Kılıç Kökten yönetiminde 3.50 x 8 m boyutlarında bir deneme açması açılmıştır. Nedense bu kazının

tabakalanması ve buluntuları konusunda ayrıntılı bir bilgi verilmemiştir. Bu kazının sonuçları hakkında çok kısa verilen bilgilerde üstte İlk Tunç Çağ çanak çömleğinin bulunduğunu öğreniyoruz. Bunlarla beraber Üst ve Orta Paleolitik Çağ taş aletleri ve bu çağların ocak yerleri ortaya çıkmıştır. Ana kayaya inilip inilmediği de anlaşılmamıştır. Paleolitik buluntuların, hangi tabakaya ait oldukları da bildirilmemiştir. Bu yorumları şüphe ile karşılamak en doğru karar olur. Bulunan aletler hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir. Yayındaki resimlerinden de tipsel özellikleri anlaşılmamaktadır (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Kurbanğa Mağarası; Bingöl, 2003: 25).

Kurbanğa Mağarası ile Kaledeki dağınık kayalar üzerindeki basit motiflerin Geç Neolitik ve Eski Tunç devirleri artistleri tarafından çizilmiş oldukları kabul edilmiştir. M.Ö. 15.000-7.000 yılları arasında yapıldığı tahmin edilmektedir. Bu resimlere göre bölgenin o zamanlarda toplayıcılığa, avcılığa elverişli çayırılık, ormanlık olduğunu, köyün kavşak yerlerinde Erken Tunç devrinde meydana gelen göçüklere kaz ve ördeklerin bu devirde geldiklerini ve avının da bu zamanda başlamış olduğu izlenilmiştir. Tespit edilen yenebilen 12 yabancı bitki ve çalı haline dönmüş 12 cins yabancı meyve ağaçlıkları da gözlemlenmiştir (Kökten,1975:104; Bingöl, 2003: 25). Araştırmalar sonucunda Kurbanğa Mağarası Orta ve Üst Paleolitik Çağ'a tarihlendirilmiştir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Kurbanğa Mağarası).

1.3.7. Tombultepe

Kars il merkezinin güneyinde, Kağızman İlçesi'nin batısındaki 3.134 rakımlı Aladağ'ın doğu eteklerinde Yazılıkaya kaya resimlerinin yaklaşık 6 km güneyinde Tombultepe adı verilen alanın yamaçlarındadır. 3.134 m rakımlı olan Aladağ, Doğu Anadolu'nun önemli dağlarından. Aras Nehri'nin bazı kolları bu dağdan doğmaktadır. Kökten dağın eteğinde bulduğu buluntuların Tombultepe'nin ne tarafında, ne şekilde bulunduğu konusunda ayrıntılı açıklamalar yapmamaktadır. Kılıç Kökten'in 1969 yılında Camuşlu Köyü civarındaki kaya resimlerini saptamaya dönük yüzey araştırması sırasında tespit edilmiştir. Kökten, bazalttan yapılmış Chelleen tipte iki yüzeyliler (el baltaları) ve iri yonga aletler bulmuştur Araştırmalar sonucunda elde edilen kaynaklar Tombultepe bölgesinin Alt Paleolitik Çağ'a tarihlendiğini işaret etmektedir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Tombultepe; Bingöl, 2003: 19).

1.3.8. Yazılıkaya

Kars il merkezinin güneyindeki Kağızman İlçesi'nin kuzeybatısında, Kötek nahiyesine bağlı Camuşlu Köyü'nün batısında, 3.134 m yüksekliğindeki Aladağ'ın doğu eteklerinde, Elmalı Yaylası'nda, Yaylaaltı Mevkii denilen kısımdadır. Kaya resimlerinin

olduğu kütle bazalttandır. Bu bazalt yapılı kuşağın dik ve düzgün yüzü üzerinde yer alan panolardan büyüğü yerden 4-5 m yukarıda olup, 14-15 m uzunluğunda ve 3,5-4 m genişliktedir. Bu panonun 15 m uzağında yerden 4-5 m yüksekte küçük pano yer almaktadır. Büyük panonun altındaki çok az girintinin Kökten tarafından belki bir kaya sığınağı olabileceği ileri sürülmektedir. Çevrede 500 m mesafede Sütülpınar adlı bir su kaynağı, 1 km batısında da Çamın gözesi adlı bir başka dere bulunmaktadır. 1966 yılında Kılıç Kökten tarafından araştırılan ve büyük panonun altındaki düzlüklerde olasılıkla Üst Paleolitik Çağ'a tarihlenebilecek obsidyen kalemler ve taştan küçük döğeciler ve yontma taş aletler toplanmıştır. Yazılıkaya'da 1969 yılında, panonun olduğu kayalığın dibinde küçük bir deneme sondajı yapılmıştır. Bu kazı özellikle Paleolitik Çağ açısından verimli olmamış ancak İlk Tunç Çağı'na ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir. (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Yazılıkaya; Bingöl, 2003: 30 vd).

Kökten'in yapmış olduğu kazıda küçük pano aynı bazalt duvarında ve doğu uzantısı üzerindedir. Yerden aynı yükseklikte olduğu halde tablonun her tarafını yerinde incelemek mümkündür. Yamaçlardan zaman zaman sızan ve aşağıdaki tarlalara akıtılmakta olan sular, ısı farkları her iki panonun yüzünde uzun çatlaklar meydana getirmiş, yer yer doğal yamaların atılmasına sebep olmuştur. Büyük panoda 13 bouquetin, 54 erkek, 11 dişi, 12 yavru geyik (cervus elaphus) ve insan resimleri vardır. Küçük tabloda 7 erkek, 3 baş dişi geyik, 3 insan, bir eşek şekli bulunmaktadır (Kökten, 1975: 103-104). H. Karpuz, hayvan resimleri arasında sığır-manda, boğa, at ve eşeğin de bulunduğunu bildirmektedir. Hayvan resimleri ortalama olarak 10-13 x 7-8 cm boyutlarındadır. İnsan figürlerinden birinin elinde yayı hatırlatan bir nesnenin bulunduğu görülmektedir. Kökten panonun alt kısımlarında üsttekileri bozan daha yeni resimlerin varlığından bahsetmektedir. Kökten panoların ön kısmında ve çevrede yüzey araştırması sonucunda bulduğu ve Üst Paleolitik Çağ'a tarihlediği alet ve artıkların buradaki varlığına dayanarak resimleri de Üst Paleolitik Çağ'ın sonuna koymaktadır. Kökten, bu aletler hakkında ayrıntılı bir bilgi vermemektedir. Panolardaki resimler ise yontma taş aletlerin bulunuşuna dayanarak Üst Paleolitik Çağ'a tarihlenmektedir (Kökten, 1975: 103-104; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Yazılıkaya; Bingöl, 2003: 30 vd).

Epipaleolitik (Mezolitik) Çağ, Paleolitik'ten Neolitik Çağ'a geçişi hazırlayan bir süreç görünümündedir. Mezos=orta, ara ve lithos=taş sözcüklerinden türetilerek Mezolitik yani Orta Taş ya da Ara Taş Çağı adı verilen bu dönemin teknolojik açıdan yeni ekolojik ortama kültürel bir geçişi yansıttığı da söylenebilir (Sevin, 2003: 14).

Günümüzden 10.000–9.000 yıl kadar önce yeni iklim koşulları belirmeye başlamış, dünya da bundan büyük ölçüde etkilenmişti. Bu gelişmeler, günümüz çevre şartlarına çok benziyordu. Bundan dolayı bitki ve hayvan türleri de değişmeye başlamıştı. İnsanoğlu ekolojik ortamdaki bu değişikliklere ayak uyduruyordu. Bu gelişmeler Paleolitik Çağ'dan, Neolitik Çağ'a gidişi hazırlayan, yani geçiş sürecini oluşturan Mezolitik Çağ'ı başlatıyordu (Memiş, 1989: 7; Kınal, 1991: 12; Akurgal, 1995: 21; Harmankaya-Tanıncı, 1996: 17; Yıldırım, 2002: 18). Paleolitik Çağ'ın bir devamı gibi görülen bu çağda insanlar hâlâ mağaralarda yaşayıp, avcılık ve toplayıcılığa devam etmişler, nehir veya göl kenarlarında balık avlamışlardır. Yavaş yavaş mikrolit aletli bir endüstriye geçilmiştir. Obsidyen ve çakmaktaşı aletlerin ahşap bir sopa, sıra halinde çakılması ile yapılan orakların ortaya çıkması dönemin buluşları arasındadır. Taş aletler, Paleolitik Çağ'ın özelliklerini sürdürmekle birlikte daha çeşitli ve daha kullanışlı şekiller gösterir. Bunun yanında kemik alet kullanımında da bir artış görülür. Sıcak iklime ait hayvan kemiklerinin bulunması, ayrıca iklim şartlarının değiştiğinin de göstergesidir. Mikrolit denen, obsidyen ve çakmak taşlarından yapılan küçük taş aletlerin ortaya çıkması bunların bulunduğu her yere Mezolitik Çağ yerleşmesi gözü ile bakılmasına sebep olmuştur (Kınal, 1991: 11; Akurgal, 1995: 21; Şenel, 1995: 59; Harmankaya-Tanıncı, 1996: 17; Akurgal, 1999: 3; Sevin, 2003: 16; Sevin, 2003: 15).

1.4. KUZEYDOĞU ANADOLU'DA EPIPALEOLİTİK ÇAĞ

Türkiye'de yaşandığı anlaşılan Epipaleolitik (Mezolitik) Çağ'ın Kars ve çevresinde yaşandığına dair kesin verilere sahip değiliz. Ancak bölgede çeşitli zamanlarda araştırma yapan Kökten'in bize aktardığı bilgilerden bu çağın bazı buluntular ışığında yaşanmış olabileceği sonucunu çıkarabiliyoruz. Kökten, Kars çevresinde bulduğu iki mikrolit aletin (Kökten 1948: 199; Kökten 1953: 199) Epipaleolitik Çağ'a ait olabileceği olasılığı üzerinde durmaktadır. Ancak bunun kesinliği hakkında bilgi vermemektedir.

1.5. KUZEYDOĞU ANADOLU'DA EPIPALEOLİTİK ÇAĞ YERLEŞMELERİ

Paleolitik Çağ'dan sonra Mezolitik yani bir diğer adı ile Epipaleolitik Çağ'da, Kars ve çevresinde yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen bilgiler neticesinde Hasçiflik Köyü adlı yerleşmenin bu devre ait olduğu belirtilmektedir (Bingöl 2003: 35).

1.5.1.Hasçiflik Köyü

Kökten'in önceki yıllarda yaptığı yüzey araştırmaları ışığında 1990'lı yıllarda Özbek ve Yükmen'in gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları sırasında Kars'ın Hasçiflik Köyüne giderken yolun 5. km.sinde Diktaş Tepe denilen yerde 1950 m. rakımda, Kökten'in araştırmalarında geçmeyen bir tepenin yamacında çok sayıda çakmaktaşı ve obsidyenden çekirdek, alet ve mikrolit aletlere rastlanmıştır. Araştırmacılar, aletlerin genel görünüşleri ve teknolojik özellikleri nedeniyle Epipaleolitik Çağ'a ait olabileceğini belirtirler. Tepenin sadece güneydoğu yamacında bir tarlada bu aletlere rastlanmış olmasını, buranın bir kamp yeri olabileceği olasılığına bağlamaktadırlar (Özbek-Yükmen 2000: 114-115; Bingöl, 2003: 35).

Kuzeydoğu Anadolu'nun çalışma kapsamına giren merkezlerinde, nedeni bilinmeyen sebeplerden ötürü Epipaleolitik Çağ'dan Kalkolitik Çağ'a kadar yerleşim kesintiye uğramaktadır. Belki de araştırmaların azlığından kaynaklanan bu durum bölgede yapılacak çalışmaların artması ile değişebilir.

BÖLÜM II

2. KALKOLİTİK ÇAĞ'DA KUZEYDOĞU ANADOLU

2.1. KALKOLİTİK ÇAĞ'IN GENEL ÖZELLİKLERİ

Khalkos=bakır ve lithos=taş sözcüklerinden türetilerek Kalkolitik yani Bakır Taş Çağ adı verilen bu sürece İleri Üretici Dönem ya da Gelişkin Köy Dönemi gibi adlar verilmesi daha uygun görülmüştür (Sevin, 2003: 78).

Bu zamanda Anadolu basit köy topluluklarınca paylaşılmıştı daha çok VI. bin yılın ilk yarısı ve IV. Bin yılın sonları arasına tarihlenen bu çağın en önde gelen iki özelliği bakır aletlerin giderek taşın yerine geçmeye başlaması ile kökleri Erken Neolitik Çağ'a uzanan boya bezemeli çanak çömlekleridir. Ancak henüz Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ kültürlerinin ayırıcı özellikleri tam anlamıyla inandırıcı biçimde ortaya konabilmiş de değildir. Çünkü Geç Neolitik'ten Erken Kalkolitik Çağ'a geçişte Anadolu'da teknik gelenekler açısından kültürel bir kesintiden söz edilemez aksine bir gelişim devamlılık söz konusudur. Buna karşılık her iki dönem arasındaki en belirgin özellikler madencilikte karşımıza çıkar. Örneğin döküm tekniği ile iki ayrı maden filizinin birlikte eritilerek kullanılışı Kalkolitik Çağın ortaya koyduğu yenilikler arasındadır. Bu dönem genel olarak Erken ve Geç olmak üzere iki ana bölümde incelenir (Sevin, 2003: 78). Başlangıçta maden ziynet eşyası ve iğne gibi eserlerin yapımında kullanılacak kadar nadirdi. Daha sonraları, madenin artmasına bağlı olarak, silahlar da madenden yapılmaya başlandı. Ancak eski devrin cilalı taş baltaları, obsidyen aletleri, kemik ve pişmiş topraktan yapılan araç-gereçler de az da olsa varlığını ve kullanımını sürdürmüştür (Dinçol, 1982: 14; Memiş, 1989: 9; Kınal, 1991: 18; Akurgal, 1995: 24; Akurgal, 1999: 8; Umar, 1999: 8; Yıldırım, 2002: 29; Sevin, 2003: 78).

Anadolu'nun Kalkolitik Çağı genellikle M.Ö. 5500 - 3000 yılları arasında tarihlendirilir (Akurgal, 1995: 24).

Kalkolitik terimi, bakır bulguların bu çağda ortaya çıkması nedeniyle verilmiştir. Ancak Neolitik çağda madenin kullanılmaya başladığı düşünülürse bu dönemin ilk maden kullanılmaya başlanan dönem olmadığı ortaya çıkar. Son zamanlarda yapılan bir saptamaya göre, Tunç çağlarının ayrımını yapan tunç üretimi ise arsenli tunç olarak ilk kez Kalkolitik Çağda ortaya çıkmıştır (Harmanakaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998: 7). Kalkolitik Çağ insanlık tarihinde Taş Çağı ile Tunç Çağı arasında bir geçiş dönemi olmuştur. Yapılan

kazılarda, bu dönem kalın tabakalar halinde görüldüğünden uzun süre devam ettiği anlaşılmıştır. Mezopotamya keramiklerinin etkisinde kalmakla beraber Anadolu keramiği hiçbir zaman bunların taklidi olmamıştır. Ancak yine de bu çağı diğer bölgelerden ayırıcı özellikler net olarak ortaya konulabilmiş değildir (Memiş, 1989: 9; Kınal, 1991: 33; Umar, 1999: 8; Akurgal, 1999: 8).

Bakır-Taş devri ile madenin kullanılmaya başlanması insanlık için yeni olanaklar ve gelişmeler sağlanmıştır. Herkesin ilgisini çeken bakırı elde etmek için karşılığında dokuma ve keramik gibi mamul eşyalar yanında başka değerli maddelerle değiştirme isteği ticareti doğurmuş, bu da karşılıklı haberleşmeyi getirmiştir (Akurgal, 1995: 24 vd; Yıldırım, 2002: 32; Sevin, 2003: 93).

Kerpiç, yapı malzemesi olarak mimaride varlığını sürdürmekte bunun yanı sıra yapılarda taş temellerde görülmeğe başlamıştır. Bu devrin en önemli özelliği, içine tavandan girilen alt katları ambar görevi gören iki katlı evlerin yapılmasıdır. Anadolu'nun bazı yerlerinde "Megaron" (dar cepheli, ince uzun bir yapı türüdür. Önünde giriş kısmı ile daha arkada ocaklı büyük bir salondan oluşmaktadır) planlı evler yapılırken bazı yerleşim alanları eskiye göre daha büyütülmüş ve bunların etrafı surlarla çevrilmiştir. Böylece M.Ö. 4. binin sonlarına doğru kentler oluşmaya başlamıştır (Memiş, 1989: 10; Kınal, 1991: 32; Akurgal, 1995: 25; Şenel, 1995: 198; Naumann, 1998: 495; Yıldırım, 2002: 31).

Anadolu'nun büyük bir bölümünde yaşanan Kalkolitik Çağ kültürleri büyük ihtimalle değişik coğrafi koşullar, kültür gelenekleri ve etnik yapıdan kaynaklanan ve özellikle madenlere bağlı olarak farklılıklar gösterirler. Anadolu'nun doğu ve güneyinde boyalı keramik kültürleri görüldüğü halde Orta ve Kuzey Anadolu'ya bu kültür girememiştir. Bunu coğrafi faktörlere bağlı kalarak izah etmek isteyenler dağların uzanışına bağlarlar ki, Toros Dağ silsilesi bu bölgeleri birbirinden ayırmaktadır. Güney Anadolu'nun Kalkolitik Çağ'ında Neolitik Çağ'ın köy kültürleri devam ederken Doğu, Batı ve Orta Anadolu'da daha büyük yerleşmeler ortaya çıkmıştır. Adı geçen bölgeler arasında görülen bu kültürlerde zaman bakımından da belirgin farklar bulunmaktadır. Bölgesel farklılıklara göre, Güney Anadolu Kalkolitiğini aydınlatan yerleşmelerden biri, Neolitik tabakaların hemen üstünde, Kalkolitik Çağ'ın tüm evrelerinde yerleşim gören ve Mezopotamya'ya has malları ile dikkat çeken Mersin yakınlarındaki Yumuktepe'dir (Özgüç, 1947a: 168-169; Şenyürek, 1954: 1-25; Kınal, 1991: 19; Sevin-Caneva, 1995: 27-29; Sevin-Caneva, 1996: 77-78; Sevin-Caneva-Köroğlu, 1997: 27-28; Harmankaya-

Tanırdı-Özbaşaran, 1998: Yumuktepe; Umar, 1999: 10). Tarsus yakınlarındaki Gözlükule (Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran, 1998: Gözlükule; Kınal, 1991: 20; Sevin, 2003: 98) ise Güney Anadolu'nun bu dönemdeki kronolojisini Erken, Orta ve Geç Kalkolitik Çağa ait buluntuları ile tamamlamaktadır. Erken dönemde Mezopotamya ile ilişkilerinden dolayı Halaf kültürü hâkimken, orta Kalkolitikte Obeid kültürü ön plandadır. Güney Anadolu'da Orta Kalkolitik Çağa ait bir başka yerleşme Gaziantep'in Islahiye ilçesi yakınlarındaki Tilmen Höyüktür. Höyükte Roma döneminden Orta Kalkolitik Çağ'a kadar inen keramikler bulunmuştur. Bunların boyalı olanlarından bazıları Obeid kültürünü yansıtır. Batı Anadolu'da Denizli'nin Çivril ilçesi yakınlarındaki Beycesultan Orta ve Geç Kalkolitik Çağ'a ait zengin bir yerleşme yeridir. Anadolu'nun batısında iki safha gösteren ve özellikle kilden yapılmış çıplak kadın heykelcikleri ile dikkat çeken bir başka yerleşme Burdur yakınlarındaki Hacılar'dır. Hacılar'ın bir diğer önemli özelliği yerleşmenin etrafının çevre duvarlarıyla kaplı olmasıdır (Mellaart, 1958_a: 9-33; Mellaart, 1958_b: 127-156; Mellaart, 1959_a: 51-65; Mellaart, 1959_b: 23-24; Mellaart, 1960_a: 83-104; Mellaart, 1960_b: 67-68; Mellaart, 1961: 39-75; Mellaart, 1962: 29-34; Duru, 1996_b: 53-56; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran, 1998). Burdur yakınlarındaki Kuruçay Höyük Batı Anadolu'nun en zengin höyüklerinden biridir. Neolitik Çağ'ın başlarından, İlk Tunç II'ye kadar kesintisiz yerleşme görmüştür. Erken Kalkolitiğe 7-10. yapı katlarında, Geç Kalkolitik buluntulara ise 3-6. katlarda rastlanmıştır (Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran, 1998, Kuruçay ; Ünsal, 2006a: 66-67).

Orta Anadolu, Kalkolitik Çağda yoğun bir yerleşime uğramıştır. Bunlardan ilki Yozgat'ın Sorgun ilçesi yakınlarındaki Alişar'dır. Dört köşe planlı evlere sahip Alişar yerleşmesi surla çevrili değildi. Burada da Hacılarda olduğu gibi küçük kadın figürleri bulunmuştur. Geç Kalkolitik Çağa ait keramikler kaba hamurlu, siyah veya koyu renk astarlı ve iyi aklıdır (Arık, 1933: 43-44; Kınal, 1991: 25; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran, 1998: Alişar).

Orta Anadolu'daki en önemli yerleşmelerden bir diğeri Alacahöyük'tür. Çorum yakınlarında bulunan bu yerde Kalkolitik Çağdan Hitit İmparatorluk Çağına kadar uzanan tabakalar bulunmuştur. Kalkolitik tabakaya ait keramikler kaba hamurlu, koyu gri ve siyah bazen de kırmızı renktedir (Koşay, 1941: 1-8; Prezeworski, 1943: 608; Koşay, 1943: 21-32; Koşay, 1952: 364-367; Koşay, 1948_b: 169-177; Koşay, 1963: 297-304; Akok, 1948: 237-241; Akok, 1979: 107-113; Lloyd, 1998: 20-22; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran, 1998: Alacahöyük).

Orta Anadolu'da Kalkolitik Çağın tüm evrelerinde yerleşim gören başka bir merkez ise Karaman yakınlarındaki Can Hasan'dır. Erken ve Geç Kalkolitik dönemlere ait mimari yapılar birbirinden farklı düzene sahiptir. Keramikler dönemlere göre farklılık göstermekle birlikte, Erken Kalkolitikte genellikle kırmızı renkli mallara rastlanırken, Orta Kalkolitikte gri ya da devetüyü, Geç Kalkolitikte ise açık kahverengi keramikler bulunmuştur. Bunun yanında Geç Kalkolitiğe ait kemik ve yontma taş aletler ile maden endüstrisinin varlığını gösteren bakır topuz başı, bakır bilezik ve yine bakırdan yapılmış maden parçasına rastlanmıştır (French, 1962_a: 36-37; French, 1962_b: 27-40; French, 1963: 29-42; French, 1964_a: 21-22; French, 1964_b: 125-137; French, 1965_a: 27-31; French, 1965_b: 87-94; French, 1966: 113-124; French, 1967_a: 145-150; French, 1967_b: 165-178; French, 1968_a: 89-93; French, 1968_b: 45-53; French, 1968_c: 6973; Alkım, 1967_a: 5-6; Alkım, 1968: 6-7; Alkım, 1970_d: 4-5.).

Kuzey Anadolu'da, Samsun il merkezi yakınlarındaki Dündartepe (Kökten et al, 1945: 361-400; Özgüç, 1948: 393-419; Kınal, 1991: 27-28; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998, Dündartepe) ve yine Samsun'un Bafra ilçesi yakınlarındaki İkiztepe (Kökten et al, 1945: 395; Burney, 1956: 179; Alkım, 1975: 565-567; Alkım, 1976: 717-719; Alkım, 1977: 624-627; Alkım, 1978: 25; Alkım, 1979_a: 151-157; Alkım, 1979_b: 890-892; Alkım, 1980: 621-623; Alkım, 1981: 379-383) höyükleri bulunmaktadır. Dündartepe, Alişar ve Alacahöyük buluntuları ile benzerlik göstermektedir (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998, Dündartepe). Bunun yanında, burada bulunan ağırşaklar ziraatla geçinen bir köy kültürünün varlığını göstermesi açısından da önemlidir. İkiztepe keramikleri, ince hamurlu, mineral katkılı ve el yapımıdır. Bu keramik bulguları sonucunda, Karadeniz Bölgesinin Geç Kalkolitik Çağı, İkiztepe ile olan ilişkileri çerçevesinde çözüme kavuşturulmuştur (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998, İkiztepe).

Doğu Anadolu'da Orta Kalkolitik Çağa ait bir yerleşme Malatya'nın Battalgazi ilçesi yakınlarındaki Değirmentepe'dir (Esin, 1981_a: 91-99; Esin, 1981_b: 39-41; Esin, 1983: 39-48; Esin, 1984: 71-80; Esin, 1985_a: 11-29; Esin, 1985_b: 188; Esin, 1986: 81-92; Esin, 1987_a: 184-185; Esin, 1989: 135-141; Esin, 2000_a: 80-86; Esin-Harmankaya, 1986: 53-86; Esin-Harmankaya, 1987: 95-138; Esin-Harmankaya, 1988: 79-126; Esin et al, 1987: 77-82). Burada taş temelsiz kerpiç mimari bir plan veren yapılara rastlanmıştır. Höyüğün Kalkolitik Çağa ait tabakalarında Obeid dönemine tarihlenen ince hamurlu, bir kısmı el bir kısmı ise çark yapımı olan bej ve gri renkli kırmızı astarlı keramiklere rastlanmıştır (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998, Değirmentepe).

Yine bu bölgede, Elazığ yakınlarındaki Tülintepe (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998, Tülintepe). Erken ve Geç Kalkolitik buluntuları ile dikkat çekerken, Norşuntepe (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998), Norşuntepe ise Orta ve Geç Kalkolitik buluntuları ile ön plana çıkmaktadır. Her iki höyükte günümüzde Keban Baraj Gölünün suları altında kalmıştır. Tülintepe'deki en eski yerleşme evresi Halaf kültürüne tarihlenmektedir. İlk Kalkolitiğe ait keramikler genellikle koyu yüzlü açkılı ve kırmızı hamurlu, koyu renk astarlı, açkılı ve katkı maddelidir (Burney, 1958: 194; Arsebük, 1974_b: 143; Arsebük, 1986: 67; Esin, 1975: 50-51; Esin, 1976_b: 119-133; Esin, 1979_b: 115-119; Esin, 1979_c: 65-76, Esin, 2000_b: 87-90; Esin-Arsebük, 1974_a: 63-78; Esin-Arsebük, 1974_b: 137-143; Esin-Arsebük, 1982: 119-125). Norşuntepe'de de Değirmentepe'de olduğu gibi taş temelsiz, dikdörtgen biçimli kerpiç duvarlı büyük bir ihtimalle düz damlı mimari yapılara rastlanmıştır. Orta Kalkolitikte koyu yüzlü açkılı boya bezemeli keramiklere rastlanırken, Geç Kalkolitiğe ait keramik grubunda açık kahverengi veya saman katkılı kahverengi çanak çömlekler hâkimdir Bu çağın sonlarından itibaren araştırma sahasına yakınlığı ile bilinen Erzurum ve çevresinden, neredeyse tüm Doğu Anadolu'ya yayılan bir kültürle karşılaşırız (Hauptmann, 1970_a: 103-113; Hauptmann, 1970_b: 111-121; Hauptmann, 1971_a: 19-21; Hauptmann, 1971_b: 71-79; Hauptmann, 1972_a: 26-27; Hauptmann, 1972_b: 87-101; Hauptmann, 1973: 49-52; Hauptmann, 1974_a: 71-85; Hauptmann, 1974_b: 59-73; Hauptmann, 1975: 35-38; Hauptmann, 1976_a: 65-86; Hauptmann, 1976_b: 41-59; Hauptmann, 1979_a: 43-60; Hauptmann, 1979_b: 55-64; Hauptmann, 1982: 13-40;).

2.2. KUZEYDOĞU ANADOLU'DA KALKOLİTİK ÇAĞ

Kuzeydoğu Anadolu'nun çalışma sahasına giren tüm merkezleri Kalkolitik Çağ'da yoğun bir iskâna uğramıştır. Kalkolitik Çağ'da, Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ'a nazaran bölgedeki yerleşmelerin sayısında da bir artışa rastlanır. Bu durum bölgedeki nüfus artışına paralel olarak gelişmiş olabilir.

Kuzeydoğu Anadolu'nun çalışma kapsamına giren bölgelerinden biri olan Erzincan ve çevresinin Paleolitik ve Epipaleolitik Çağı'na dair herhangi bir bilgimiz yoksa da bölgenin Kalkolitik Çağ'dan itibaren iskân görmeye başladığını mevcut veriler ışığında söyleyebiliriz.

Erzincan çevresindeki bu döneme ait yerleşmeler, Başbudak ve Harabetepe Kaleleridir.

2.3. KUZEYDOĞU ANADOLU'DA KALKOLİTİK ÇAĞ YERLEŞMELERİ

2.3.1. Başbudak Kalesi

Erzincan İli'nin Tercan İlçesi'nin 60 km. güneydoğusunda Başbudak Köyü'nün Sağır Kom Mezrası'nda bulunmaktadır. Mezranın hemen güneyinde yükselen bir tepe üzerindedir. Kalenin hemen güneyinde bir vadi uzanmaktadır. Bu vadi yayılım köyüne çıkmaktadır. Yaklaşık, kale ile zemin arasındaki mezranın yükseklik farkı 150 m.'dir. Doğusunda kuru bir dere akmaktadır. Kale, kuzey- güney doğrultulu olup, Tuzla Çayı'nın doğusunda yer almakta olup kalenin tüm duvarları yıkılmıştır. Kale taşları genelde alt tarafta büyük, üst tarafta küçüktür. Şirinlikale'ye yakın bir konumda olan kalenin erken döneme ait olduğuna şüphe yoktur. Bölge hem doğal yolların hem de su yapılarının kesişim noktasındadır. Kalenin doğusundan geçen doğal yol Tercan'ı Erzurum'un Çat İlçesi'ne bağlamaktadır. Kale bu yolu kontrol altında tutmaktadır. Kalede elde edilen çanak-çömlekler, Geç Kalkolitik, İlk Tunç ve Demir Çağı'na aittir. Stratejik konumu nedeni ile tarihin her döneminde kullanıldığı anlaşılmaktadır (Ceylan, 2008: 289).

2.3.2. Harabetepe Kalesi

Harabetepe Erzincan İl'inin Mağaratepe Yerleşmesi'nin hemen doğusunda, Tercan İlçesi Güzbulak Köyü'nün yaklaşık olarak 1,5-2 km. kuzeydoğusunda. Tercan Barajı'nın hemen doğusunda yer almaktadır. Deniz seviyesinden yaklaşık olarak 1702 m. yükseklikte bulunmaktadır. Burayı Mağaratepe Yerleşmesinden ayıran en önemli özellik bu iki yerin arasından geçen deredir. Muhtemelen burası Mağaratepe Kalesi olmalıdır. Harabetepe Kalesi'nin bulunduğu doğal tepenin yapısına uygun sur duvarları ile çevrilmiştir. Ancak surlar çok fazla tahrip olmuştur. Günümüzde sadece kalıntıları vardır. Kale, kuzey- güney doğrultuludur. Birçok kalede olduğu gibi burada da kaçak kazı izlerine rastlanılmaktadır. Kalede çok zengin Geç Kalkolitik Çağı, İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı keramikleri bulunmaktadır. Harabetepe Kalesi uzun bir vadinin başlangıç noktasında kurulmuş stratejik bir kaledir. Kuzeyinde bulunan dağın kuzey bölümünde Erzurum'un Aşkale İlçesi'ne bağlı köyler yer almaktadır (Ceylan, 2008: 287).

Çalışma alanının bir başka bölgesi olan Erzurum ve çevresinde bu döneme tarihlenen yerleşmeler ise şunlardır. Büyük Tuy Höyük, Çiğdemli Höyük, Güzelova, Karaz Höyük, Pulur, Puruttepe Kalesi, Saksı Höyük ve Tepecik Höyük'tür.

2.3.3. Büyük Tuy Höyük

Erzurum – Pasinler karayolunun 20. km.'sinde, yolun 3 km. kuzeyinde bulunan höyük Büyük Tuy Köyü'nün içinde yer almaktadır. Höyükte Geç Kalkolitik, İlk Tunç (Karaz) ve Demir Çağı keramikleri bulunmuştur (Ceylan, 2008: 103).

2.3.4. Çiğdemli Höyük

Erzurum'un 25 km. batısında bulunan höyükte 1998 yılında Erzurum Müzesi başkanlığında yapılan kısa süreli kazı sonucunda, Geç Kalkolitik Çağ'dan Orta Çağ'a kadar uzanan keramiklere rastlanmıştır (Ceylan, 2008: 82).

2.3.5. Güzelova

Erzurum il merkezinin 15 km kuzeydoğusunda, Dumlu Beldesi'ne bağlı Güzelova⁴ Köyü'nün içindedir. Erzurum'u Tortum'a bağlayan karayolu köyü içinden geçtiği için, ulaşımı çok kolaydır. Erzurum Ovası'nın sulak bir yöresindeki yerleşme yerinin çok yakınından Karasu geçmektedir. Günümüzde 12.5 m yüksekliğinde olan höyük oldukça tahrip edilmiştir (Ceylan, 2008; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Güzelova). 1961 yılında H. Z. Koşay ve H. Vary yönetiminde kazılmış, 20 m derine inildiği halde ana toprak bulunamamıştır. Arkeologlar yalnız Karaz türü bezemeli ve bezemesiz çanak çömleklerin var olduğunu bildirmektedir. M.Ö. 4. bin yılsonu ile 3. bin yıla konulabilir. (Koşay 1964, 91-94.; Koşay-Vary 1967, 5-26; Koşay 1974, 54).

Güzelova höyüğü baştanbaşa Prehistorik bir yerleşme yeridir (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Güzelova).

Güzelova'da M.Ö. 4. Bin yıl devresinde, özellikle Kalkolitik'te tek renkli "monochrom" elle yapılmış özel çanak çömlek yanında taş ve kemik kültürü hâkimdir. Bu ikisi ayrı ayrı değil aynı zamanda gelişmiştir. Taş eserlerin çoğunluğu obsidyendendir. Maden eserler balta, mızrak ucu, halka şeklindedirler. Başlı delikli çuvaldızlar, bu devir insanların kaba saba dokudukları kumaş ve deri giyimleri, çuvaldızları iliştiirmeye ve dikmeye yaramış olmalıdır. Kemik eserler arasında çatal uçlu ok sapı, teşi sapı, cetvel şeklindeki ve tarak gibi işlenen kaburga kemiği dokuma ile ilgili aletler olabilir.

⁴ Koşay 1964, 91-94.; Koşay-Vary 1967, 5-26 (Alm. 29-54).; Koşay 1974, 54.; Arsebük 1979, 83.; Koşay 1984, 8.; Pehlivan 1984, 12, 33-34.; Yakar 1985_a, 302.; Güneri 1987, 50, 55.; Pehlivan 1990, 170-171.; Güneri 1992, 153.; Takaoğlu 2000, 11, 13., Fig.1., Fig.2/d-e.; Erkmen et al 2002, 73.; Ceylan 2000_a, 182.; Ceylan 2000_b, 29.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75-76.; Güneri 2002, 2-3.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Güzelova.; Ceylan 2005, 21.; Koçhan-Karaosmanoğlu-Can 2005, 8.

Tamamıyla konik biçimde pişmiş toprak iki mühürden üzerinde damgayı andıran çizgiler vardır (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Güzelova). Güzelova'nın hayvancılık ve çiftçilik ile geçinen sakinlerinin giyimlerini yün ve deriden hazırladıkları, çanak-çömleklerini imal ettiklerini; ağaç karnişi ve kerpiçten taş temeller üzerine soğuk iklime mukavemetli basit ev ve ahırları yaptıklarını; et, süt, buğday, arpa ile oldukça iyi beslendiklerini; oymaklar halinde sosyal bir düzene bağlı olarak icabında döğüşükleri tahmin edilmektedir. Kullandıkları aletler çoğunlukla taş ve kemikten olmasına rağmen bu insanların yaratıcı kabiliyetine sahip olarak yeni buluşlarla gelecek nesillere öncülük ettikleri düşünülmektedir (Koşay- Vary, 1964: 6-7-8 vd; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Güzelova).

2.3.6. Karaz Höyük

Erzurum ili, Ilıca İlçesi'nin 5 km kuzeyinde, Karaz⁵ (Kahramanlar) Köyü'nün güneyinde Karasu Irmağı'nı gören bir konumdadır. 16 m yüksekliğinde ve 200 m çapındaki höyük günümüzde oldukça tahrip edilmiştir (Ceylan, 2008: 70; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Karaz).

H.Z. Koşay ve K.Turfan yönetiminde yapılan kazılar, tepenin üstünde bir dizi basamaklı açma ve terasta da iki açma ile gerçekleştirilmiştir (Koşay 1948_a, 165-169.; Koşay-Turfan 1959, 350-413).

Basamaklı B yarmasında su çıkıncaya kadar derine inilmişse de, ana toprağa ulaşılamamıştır. Karaz Höyük kazısının tabakalanması pek açık değildir. Verilen bilgilerden, üstteki 1,5 m kalınlığındaki Bizans dönemi tabakasının altında İlk Tunç Çağ tabakasının geldiği anlaşılmaktadır. Kazı başkanları, B1 açmasında, İlk Tunç Çağ tabakasının altındaki 11. kademede, 2,5 m kalınlıktaki sarı renkli steril bir toprak katmanının, İlk Tunç Çağı ile Kalkolitik Çağı ayırdığını iddia etmektedir. Açma kesit çizimlerinde, bu sarı toprağın, açmanın tümünü kapsamadığı görülmektedir. 14. kademede, yaklaşık 9- 10 m derinde, yağın geçirmiş bir tabakanın varlığına işaret edilmektedir (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Karaz).

⁵ Koşay 1948_a, 165-169.; Lamb 1954, 23-28., Fig.2.4.6.8. Fig.3/6.; Burney 1958, 172.; Koşay-Turfan 1959, 350-413.; Diamant-Rutter 1969, 159., Fig. 46, 11/a-e.; Koşay 1974, 53.; Arsebük 1974_a, 11 vdd.; Arsebük 1979, 81-89.; Arsebük 1986.; 70.; Tarhan 1982, 78.; Pehlivan 1984, 12, 33-34.; Koşay 1984, 7, 14-15, 28-30.; Güneri 1987.; 48-50.; Pehlivan 1990, 170-171.; Kınal 1991, 28-29, 48.; Güneri 1992, 152-153.; Çiğdem 1996, 86-88.; Takaoğlu 2000, 11, 14. Fig.1.; Sagona 2000, 331.; Yakar 1985_a, 302.; Erkmen et al 2002, 73.; Ceylan 2000_a, 182.; Ceylan 2000_b, 29.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75-76.; Güneri 2002, 2-3.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Karaz.; Sevin 2003, 144-145.; Öztürk 2004, 81-93.; Koçhan-Karaosmanoğlu-Can 2005, 9.; Ceylan 2005, 21.

Karaz'ın her katında bol miktarda obsidyene rastlanılmıştır. Maden eserler ise mimari sarı tabaka üstünde bol miktarda, daha alttaki Kalkolitik tabakada ise nispeten daha az miktarda çıkarılmıştır. Karaz bakır çağı çanak- çömleklerini iki grup halinde incelemek mümkündür; bu iki grubu birleştiren esaslı vasıf renklerinin monochrom ve yüzeylerinin cilalı oluşudur (Koşay- Turfan, 1959: 358- 359).

İçinde hiçbir şey bulunmayan ve dışarıdan buraya getirilerek serildiği söylenen kalın sarı renkli toprağın altında olduğu kabul edilen Son Kalkolitik Çağ tabakalarında, mimari kalıntılardan bahsedilmemekle birlikte kesit çizimlerinde kerpiç duvar kalıntıları izlenmektedir. Arkeologlar tarafından, Son Kalkolitik Çağ olarak kabul edilen katlarda, geniş şerit kabartmalı veya oluklu düz kırmızı/siyah yüzey renkli çanak çömleklerin, 12- 15. tabakalar arasında görüldüğü bildirilmektedir (Koşay 1984, 7, 14-15; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Karaz).

2.3.7. Pulur

Pulur⁶, Erzurum il merkezinin kuş uçuşu 15 km güneybatısında, Ilıca Bucağı'nın güneydoğusunda, aynı adlı köyün içindedir. Ilıca'dan köye şose yolla kolaylıkla ulaşılabilmektedir. Erzurum Ovası'nda yer alan bu yerleşme yeri, Pulur Çayı'nın sağ kıyısındadır. Çakıl ve kum birikintisinden oluşan doğal bir yükselti üzerinde, yaklaşık 17 m yüksekliğinde olan orta boy bir tepedir (Ceylan, 2008; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Pulur).

Üzerinde kurulu bulunan modern köy tarafından, çeşitli nedenlerle yer yer tahrip edilmiştir. Yakın çevresi verimli tarlalarla kaplıdır. 1960 yılında H.Z. Koşay ve H. Vary başkanlığında yapılan kazıda höyüğün batı eteğinde, tepe kısmında ve doğu eteğinde olmak üzere üç yerde gerçekleşmiştir (Koşay 1962, 25-28.; Koşay-Vary 1964, 5-5).

Kazıda ana toprağa kadar inilmiştir. Çalışmalar sonucunda burada en alttan itibaren Son Kalkolitik Çağ sonu, İlk Tunç Çağı, Bizans, Selçuklu Döneminde yerleşildiği ve höyükleşmenin hâlâ devam ettiği söylenebilir. Tepenin üstündeki açmada, Bizans Dönemi tabakasının altında 6 m kalınlığında bir dolgu toprağına, bunun altında da 2- 3 m

⁶ Burney 1958, 192.; Koşay 1962, 25-28.; Mellink 1963, 179.; Koşay 1964, 91-94.; Koşay-Vary 1964, 5-53 (Alm. 61-106).; Koşay 1974, 54.; Arsebük 1979, 83.; Koşay 1984, 7-8.; Pehlivan 1984, 12, 33-34.; Yakar 1985_a, 302.; Güneri 1987.; 54-58.; Pehlivan 1990, 170-171.; Güneri 1992, 153-155.; Çiğdem 1996, 96-97.; Sagona 2000, 331-332.; Takaoğlu 2000, 11, 13., Fig.1.; Güneri 2002, 2.; Erkmén et al 2002, 73.; Ceylan 2000_a, 182.; Ceylan 2000_b, 29.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75-76.; Ceylan 2002, 169.; Harmankaya-Erdoğru 2002, Pulur (Erzurum).; Ceylan 2005, 21.; Koçhan-Karaosmanoğlu-Can 2005, 10.

kalınlığında taş kümelerine rastlanması, höyüğün belki bir dönem Tümülüs olarak da kullanıldığını akla getirmektedir. Olasılıkla IV. yapı katıyla beraber Son Kalkolitik Çağ'a girildiği yorumlanırsa ve daha alttaki tabakaların ancak dar, derin sondajda çıktığı düşünülürse, mimari bir kalıntının yakalanamayışı doğaldır. IV. yapı katında ancak bir ocak ile bir kerpiç duvar bulunmuştur (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Pulur).

Arkeologlar, mimari bir bulgu olamadığı için IV. yapı katının altında kaç yapı katı olduğunu söyleyememektedir. III. yapı katından sonra, az sayıda kabartma ve oluklu bezemeli Karaz kültürü çanak çömlek parçaları ile birlikte, Alacahöyük, Büyük Güllücek Kalkolitik Çağ tabakalarında bulunan çanak çömlek analizleri yapılmadığı için, IV. yapı katının mal oranları bilinmemektedir. Pulur'un batısında, Ağıveren Köyü'ndeki zengin obsidyen yatakları, olasılıkla en eski yerleşmelerden itibaren kullanılmıştır. Koşay ve Vary, Pulur'un tümünü, 1960'lı yıllardaki bilgilere göre Kalkolitik Çağ olarak algılamakta ve Karaz çanak çömlek ağırlıklı bu kültürün başlangıcını M.Ö. 2600'lere koymaktadırlar. Buna karşılık hazırladıkları tabloda, Pulur'un İlk Kalkolitik Çağ bulguları M.Ö. 3800'lere kadar indirdikleri izlenir. (Koşay 1962, 25-28.; Koşay-Vary 1964, 5-5).

Kısacası Pulur'daki IV. tabaka buluntuları Kalkolitik Çağ'a aittir (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Pulur).

Güzeloğlu, Karaz, Pulur ve Sos Höyük kazıları Kuzeydoğu Anadolu'nun Son Kalkolitik Çağ'dan itibaren iskân gördüğünü kanıtladığı gibi özellikle, bölgede geniş bir yayılım alanı bulan Karaz Kültürünün varlığının saptanmasına da katkı sağlamıştır.

2.3.8. Puruttepe Kalesi

Erzurum İl'inin 35 km kuzeyinde yer alan Şenyurt Köyü'nün 2 km kuzeybatısında Güzelyayla Köyü'nün 1,5 km güneyinde yer alır. Puruttepe, kuzeyden geçen Gürcü Boğazı'nı kontrol altında tutmaktadır. Erzurum-Tortum karayolları bakımevi onarım merkezinin güneydoğusunda yaklaşık olarak anayola 500 m.'lik bir mesafede ve yoldan 70 m yükseklikte doğal bir tepenin üzerindedir. Yapılan yüzey araştırmasında tepenin kuzeybatı eteklerinde yerleşim olduğu ve yerleşmenin güneydoğusunda yükselen tepenin üstünde de savunma amaçlı başka bir yerleşmenin var olduğu tespit edilmiştir. Tepenin üstünde savunma amaçlı olduğu düşünülen mimari kalıntılar temel seviyesinde görülmüştür. Kaçak kazının bir kısmında yaklaşık 5, 15 m derinliğe ulaşılmış ve bunlardan bir tünel açılarak yerleşmenin alt tarafına geçilmiştir. Kaçak kazı alanlarında inceleme ve

materyal toplamada elde edilen keramikler Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı keramikleridir (Ceylan, 2008: 272).

2.3.9. Saksı Höyük

Erzurum – Pasinler karayolunun 23. km.sinden ayrılan yolun 4 km. kuzeyinde yer alan Saksı Köyü'nün içinde bulunur. Etrafi köy evleri ile çevrili olan höyükte Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı (Karaz) ve Demir Çağı keramikleri bulunmuştur (Ceylan, 2008: 104).

2.3.10. Tepecik Höyük

Erzurum'un Pasinler İlçesi'nin 10 km. doğusunda bulunan höyük, Tepecik Köyü'nün içerisinde yer almaktadır. Höyüğün üzerine günümüzde evler yapılmıştır. Çok sayıda kaçak kazı izlerine rastlanmıştır. Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı (Karaz), Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri tespit edilmiştir. Höyük bölgedeki önemli Karaz kültürü merkezlerindedir (Ceylan, 2008: 102).

Kars ve çevresinde Kökten tarafından başlatılan ve Ceylan tarafından sürdürülen çalışmalar artık yeterli bir düzeye erişmiştir. Kars ve çevresinin Kalkolitik Çağı'nın aydınlatılmasına katkı sağlayan yerleşmeler ise şunlardır; Mağaracık-E Mağarası, Baykara Karız Yerleşmesi, Carcı ve Carcı 2 Yerleşmesi'dir.

2.3.11. Mağaracık- E Mağarası

Kars il merkezinin 17 km güneydoğusundaki Mağaracık Köyü'nün bulunduğu Borluk Vadisi'nde yer almaktadır. 1942 yılında Borluk Vadisi'nde araştırma yapan Kılıç Kökten, Mağaracık Köyü'nün çevresinde birçok kaya sığınağı ve mağara tespit ettiğini bildirmiştir. Kökten bunlardan E Mağarası olarak tanımladığı mağaranın ön seki ve iç tabanında gerçekleştirdiği kazıda, hiçbir ayrıntılı bilgi vermeden, Kalkolitik Çağ bulguları ele geçirdiğinden ve bu bulgular içindeki yontma taş endüstrisinde obsidyen kullanıldığından bahsetmektedir (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: Mağaracık- E Mağarası).

2.3.12. Baykara Karız Yerleşmesi

Kars İli'ndeki Karız Yerleşmesi, Selim İlçesi'nin, Baykara Köyü'nün 1,5 km. güneyinde yer almaktadır. Baykara Deresi yerleşmenin kuzeyinden başlayarak batısını

dolaşım batıya doğru akmaktadır. Yerleşme derenin hemen üstünde yer alan kayanın üzerine kurulmuştur. Ana kayanın üstü düzeltilmiştir. Yerleşmenin doğu eteğinde sur kalıntıları bulunmaktadır. Yerleşmeden dereye çok sayıda sur duvarı taşlarının yuvarlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Yerleşmenin batı kesiminde ana kayaya açılmış sur duvarı temelleri görülmektedir. Yerleşmenin kuzey kesimini düzlük oluşturmakta olup bu bölümde günümüzde tarım yapılmaktadır. Yerleşmeye ait mimari kalıntılar tahrip edilmiştir. Karız'da çok sayıda kaçak kazı yapılmış olduğu yapılan incelemelerden anlaşılmaktadır. Toplanan keramik verileri bu yerleşmenin Geç Kalkolitik, İlk Tunç, Demir ve Orta Çağ'da iskâna uğradığını gösterir (Ceylan, 2008: 310).

2.3.13.Carcı Yerleşmesi

Kars ilinin Arpaçay İlçesi'ne 6 km. uzakta bulunan Carcı Köyü'nün kuzeydoğusunda yer alan Carcı Yerleşmesi 1906 m. yüksekliktedir. Bölgenin en yüksek tepelerinden birinin üzerine kurulan yerleşme İlk Tunç çağı özellikleri taşımaktadır. Dar bir vadinin üzerinde kurulan yerleşme çevreye hâkim bir konumdadır. Çıldır Gölü'nden gelen sular yerleşmenin güneyinden geçerek Arpaçay Hidroelektrik santraline ulaşmaktadır (Ceylan, 2008: 218).

2.3.14. Carcı 2 Yerleşmesi

Kars ilinin Arpaçay İlçesi'ne 6 km. uzaklıkta yer alan Carcı Köyü'nde 1834 m. yükseklikte bulunan yerleşme Carcı Deresi'nin hemen doğu kenarına yapılmış oval planlı yapıları bulunan bir yerleşmedir. Yerleşme taş dam olarak isimlendirilen ve en yakın örneklerini Çıldır Akçakale'de gördüğümüz yapıların bir benzeri olarak karşımıza çıkmaktadır (Ceylan, 2008: 218).

BÖLÜM III

3. TUNÇ ÇAĞI'INDA KUZEYDOĞU ANADOLU

3.1. TUNÇ ÇAĞI'NIN GENEL ÖZELLİKLERİ

Anadolu'da Kalkolitik Çağ kültürünü Tunç Çağı takip eder. Bu kültür değişimi genellikle M.Ö. III. bine yerleştirilir. İlk, Orta ve Son Tunç Çağı olarak üç ana bölümde incelenir. Geç Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı'na geçişin kesin bir tarihi verilememektedir. Bu geçişi iklim olaylarına veya göç gibi bir takım kriterlere bağlamak yanlıştır. Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'nı birbirinden ayıran ilk ayırım bu çağa tarihlenen gaga ağızlı testilerin ortaya çıkışı ile olmuştur (Dinçol, 1982: 15 vd; Memiş, 1989: 12; Kınal, 1991: 36; Akurgal, 1995: 26 vd; Naumann, 1998: 496; Akurgal, 1999: 11; Umar, 1999: 12; Sevin, 2003: 116).

Kalay ve bakırın karışımından oluşan Tunç, Kalkolitik Çağ'ın sonunda görülür. Ancak Tunç madeninin alet ve kap yapımında kullanılması M.Ö. 3000 yılının başlarıdır (Ünsal, 2006a: 66).

Anadolu'da Tunç Çağı üç evre gösterir (Kınal, 1991: 36).

- a. İlk Tunç Çağı I-II-III (MÖ. 3000–2000)
- b. Orta Tunç Çağı I-II-III-IV (MÖ. 2000–1500)
- c. Son Tunç Çağı (MÖ. 1500–1200)

Bu devirlere verilen tarihlerden de anlaşılacağı üzere İlk Tunç Çağı tarih öncesi çağların son basamağını oluşturur. Anadolu'da İlk Tunç Çağı da, I-II-III olmak üzere kendi içinde de üç kısma ayrılır. Orta Tunç Çağı Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit devrini, Son Tunç Çağı ise Hitit İmparatorluk zamanını içine alır. Üç devre ayırdığımız Tunç Çağı'nın, İlk Tunç Çağı döneminin sonlarına doğru Tunç eşyalar çoğalmaya başlamıştır. Bakır eşyalara, yeniden eritilerek kullanıldığı için çok sık rastlanılmaz. Bu bakımdan İlk Tunç Çağı'nın ilk iki evresinde madencilik önem kazanmıştır (Memiş 1989, 12.; Kınal 1991, 36.; Naumann 1998, 496.; Umar 1999, 12).

Bakır, bronz, kurşun ve kalaydan başka altın, gümüş ve elektron gibi değişik madenlerde bol miktarda kullanılmıştır. Daha öncede belirttiğimiz gibi bu çağda en çok kullanılan maden bakırla kalayın karışımı olan tunç idi. Tunç Çağı adı da buradan gelmektedir. Diğer taraftan süs eşyası yapımında, altın ve gümüş alaşımı olan elektronun

kullanımı yaygınlaşmıştır. Böylece metalürji ve maden ticaretinin önemi artmıştır (Dinçol, 1982: 15 vd; Memiş, 1989: 12; Kınal, 1991: 36; Akurgal, 1995: 26 vd; Naumann, 1998: 496; Akurgal, 1999: 11; Umar, 1999: 12; Sevin, 2003: 116).

Bulunan eser element analizleri araç-gereç yapımında kullanılan Bronz (Tunç)'un arsenli bakır olduğu anlaşılmıştır (Esin, 1969: 39, 135; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998: 7; Sevin, 2003: 117).

Çanak çömlekler hâlâ elde yapılmaktaydı ve genellikle boyasızdı. Boyalı kaplar daha çok kırmızı ve açık zemin üzerine koyu renklerle süslüydü. Gerek kazma ve gerekse boya ile süslü kaplarda motifler daima geometriktir. Çanak-çömleklerin ana özellikleri ise, gaga ağızlı testiler, üçayaklı gaga ve yuvarlak ağızlı testiler, emzikli çaydanlıklar, siyah perdahlı üzeri yiv ve kabartmalarla geometrik süslü geniş karınlı çömlekler, tek kulplu kâse ve fincanlar, çift kulplu vazolar ve insan yüzü testilerdir. İlk Tunç Çağı'nda Anadolu yerleşmeleri etrafları kale duvarları ile çevrili yerel beyler yönetiminde küçük şehir devletleri görünümündedir (Kınal, 1991: 36; Naumann, 1998: 469 vd; Akurgal, 1995: 26-27; Akurgal, 1999: 12; Umar, 1999: 13).

Akurgal'a göre İlk Tunç Çağı'nın en önemli buluşu dört tekerlekli arabadır. Arabalar öküzler tarafından çekilmekte ve tekerlekler kağınlardaki gibi, disk şeklindedir. Orta Tunç Çağı'nda şehircilik, mimarlık, heykeltıraşlık ve çömlekçilikte Anadolu lider durumundadır (Akurgal, 1995: 26).

Bu evrede, dine ve askeri güce dayanan bir sistem içinde ve ticaretin sonucu olarak bölgeler arası iletişim artmıştır. Maden üretimi yeni bir iş kolu getirmiş bunun yanında taş yontuculuğu da tamamen önemini yitirmemiştir. Deniz ticaretinin artması koylarda yeni yerleşmelerin kurulmasına, köylerin kasabaya dönüşmesine neden olmuştur. Ayrıca, köyden kente dönüşen toplumlarda nüfusun bir bölümü tarım dışı etkinliklerde yaşamını sürdürmeye başlamıştı. Sadece deniz kenarları değil bunun yanında kervan yolları ve dağlar arasındaki doğal geçitleri tutan yerleşmeler de önem kazanmıştır (Ünsal, 2006a: 72). Dericilik, dokumacılık gibi işlerin bir önceki çağa göre büyük oranda değişmediği görülür. Tarım ve hayvancılık gelişmiştir, avcılık kişisel yapılan bir uğraş olmaya devam etmiştir (Akurgal, 1999: 26; Çiğdem, 1996: 111, 116).

Yerleşme birimleri örgütlenmiş, kasabaları yönetecek idari sınıf da ortaya çıkmıştır. Bu yönetici sınıf büyük olasılıkla hem askeri hem de dinsel sınıfı etkisi altında

bulunduruyordu. Farklı ölü gömme adetleri içerisinde, toprak mezar, küp mezar ve sanduka mezar gibi bazı gelenekler görülmektedir. Mezarlıklar yerleşmenin dışında ama yakınında bir yerde yer almaktadır. Ölümler mezarlara hocker durumunda yanına bir takım armağanlar bırakılarak gömülmüştür. Ölü ailesinin ekonomik durumu, mezar tipine göre değil, mezar armağanlarının zenginliğine göre yorumlanmaktadır. Bu mezar armağanları olasılıkla ölümlerin sonraki yaşamı ile ilgilidir (Bittel, 1943: 170 vdd; Kınal, 1991: 52; Seeher, 1993. 12-15; Çiğdem, 1996. 149; Harmankaya-Erdoğu, 2002: 11).

Tunç Çağı kültürü yerel farklılıklara rağmen Anadolu'da doğuda Van'dan, batıda Ege Denizi'ne, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Akdeniz'e kadar yayılmıştır. Ayrıca Tunç Çağı içerisine giren M.Ö. 3. binin ikinci yarısından itibaren Anadolu hakkında bilgi veren yazılı kaynaklara da rastlamaktayız (Ünsal, 2006a: 68).

Doğu Anadolu'da bu çağ yerleşmelerine ait örnekler oldukça çoktur. Bunlardan Tülintepe ve Norşuntepe, Malatya yakınlarındaki Arslantepe ile Keban baraj gölü sularının altında kalan Elazığ yakınlarındaki Korucutepe ve Tepecik bölgedeki, Karaz ve İlk Tunç Çağı kültürlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Arslantepe'deki tahkimatın varlığına bakarak bunların bir bey yönetiminde yaşadığı söylenebilir. Ayrıca, yerleşme M.Ö. 3. bin yılın ikinci yarısında bir kent görünümüne bürünmüştür. Korucutepe'deki bu çağa ait yerleşim pek anlaşılacakla birlikte, özellikle M.Ö. 2. binyıla ait bullalar bulunmuştur. Tepecik'te de Arslantepe'de olduğu gibi bir tahkimat söz konusudur. Asıl önemi ise, diğer bölgelerle sağladığı köprü görevinden kaynaklanır. Adı geçen tüm yerleşmelerde hâkim keramik türü, bilim çevrelerince Karaz/Erken Transkafkasya/Khirbet Kerak/Yanık/Siyah açkılı mal olarak tanımlanan keramik grubudur (Ünsal, 2006a: 73 vd).

3.2. KUZEYDOĞU ANADOLU'DA TUNÇ ÇAĞI

Coğrafi konumu itibariyle Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi güneyde Mezopotamya, doğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya, batıda da Orta Anadolu bozkırları arasında bir orta bölgedir. Bu nedenle bu bölge binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin kavşak yeridir. Doğu Anadolu yüksek yaylası tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için bütün elverişli özelliklere sahipti. Su kaynaklarının çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı çayır ve ormanlık alanları ve özellikle zengin av hayvanlarının bolluğu insanlığı en eski çağlardan beri buralar çekmiştir.

Yukarıda belirtilenlerin ışığında Tunç Çağı'na gelindiğinde, söz konusu coğrafyada yaşanan değişimler bu dönemde Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Kuzeydoğu Anadolu'da da yerleşme sayısının ciddi oranda artışına sebep olmuştur.

3.3. KUZEYDOĞU ANADOLU'DA TUNÇ ÇAĞI YERLEŞMELERİ

Bu dönemde Erzincan ve çevresinde Kalkolitik Çağ'dan itibaren başlayan iskân, artarak devam etmiştir. Erzincan ve çevresinde Tunç Çağı'na ait yerleşmeler şunlardır; Cengerli; Altıntepe, Kaleciktepe; Kıldirik (Küçüktepe) ve Tombul Tepe'dir.

3.3.1. Cengerli

Erzincan İl merkezinin kuzeybatısında, Refahiye'nin yaklaşık 13 km güneydoğusundaki Cengerli Köyü'nün yaklaşık 1 km güneyinde, köyün kenarından geçen çayın hemen yanındaki büyükçe bir kaya kütesinin kuzey ve doğusuna düşen tarlalarda çanak çömlekler vardır. Kaya kütesinin kuzey kesimindeki basamak şekilli oyukları sur duvarı için hazırlanmış oyuklar olduğu söylenebilir. (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Cengerli). Burada ve kütenin kuzey ve doğusuna düşen ekili alanda seramik boldur (Güneri, 1992: 163). Urartu dönemi parçaları mevcuttur. Belki bir Urartu kalesidir. Tarlalarda ağız kenarı yivli, kızıl kahve renkli iyi açkılı ve kırmızı- gri alacala, açkılı parçalar arasında Kıldirik ve Tombul Tepe'dekilere benzeyenler vardır (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Cengerli).

3.3.2. Altıntepe

Erzincan il merkezinin 20km doğusunda, il merkezinden Erzurum'a giden karayolu üzerinde, kısmen doğal bir kayalık üstünde, ova tabanından 60 m yüksekliğinde, 200 m çapında bir tepedir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Altıntepe).

1938 yılında ortaya çıkan Urartu Dönemi eserleri ile dikkat çeken bu höyükteki kazılar 1959 yılında T. Özgüç başkanlığında başlamıştır⁷. Urartu dönemine (Özgüç 1969; Klein 1974, 77 vdd) yönelik kazıda tek tabakalı yangın geçirmiş bir İlk Tunç Çağı yerleşmesi bulunmuştur (Özgüç 1966, 2 vdd).

İçi dışı siyah/ kahverengi astarlı ve açkılı mallar çoğunluktadır. Kırmızı astarlılar azdır. Çizi ve yiv ile üçgen, paralel hat ve zikzak motifleri ile süslüdürler (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Altıntepe).

⁷ Özgüç 1966, 2 vdd.; Emre 1969, 280 vd.

3.3.3. Kaleciktepe

Erzincan il merkezinin yaklaşık 25 km güneybatısındadır. Çatalarmut Beldesi'nin batısındaki Göyne Deresi üzerinde yapılan sulama barajının savak kanalı altında kalacak olan Kalecik Höyüğünde, Erzurum Müzesi adına H. Özkorucuklu başkanlığında ancak bir mevsim süren kurtarma kazısı yapılmıştır. Tepenin üstünde M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen sur ile çevrili bir yerleşme onun altında da M.Ö. 3. bin yılın ortasına veya öncesine tarihlenen çanak çömlek parçalarının olduğu bir yerleşme saptanmıştır. Kabartma bezemeli hamur teknesi ile geometrik bezemeli kap parçalarının göçer topluluklar tarafından buraya bırakıldığı iddia edilmektedir. İlk Tunç Çağı'na ait mimari bulunmamıştır. Tepe tümüyle yok edilmiştir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Kaleciktepe).

3.3.4. Kıldirik (Küçüktepe)

Erzincan ilinin doğusunda, Cimin İlçesi ile Altıntepe arasında, Altıntepe'nin yaklaşık 2 km kuzeyindedir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Kıldirik/ Küçüktepe).

Altıntepe kazıları sırasında 1961 yılında saptanmıştır. Özgüç bu küçük höyüğün üstünde hem Altıntepe hem de Karaz malından ilk Tunç Çağı çanak çömlek parçalarının var olduğunu belirtmektedir. S. Güneri ise Üzümlü Çayı'nın kenarında vadi içinde Kıldirik Höyük'ten bahsetmektedir (Güneri, 1992: 162).

Büyük olasılıkla her iki yer aynı yerdir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Kıldirik/ Küçüktepe). Erzincan'a bağlı Üzümlü İlçesi'nin merkezinde, Üzümlü çayının kenarında, vadi içinde kurulmuş Kıldirik Höyük, kuzeydoğu-güneybatı yönünde yaklaşık 83 m uzunlukta küçük bir yerleşim merkezidir. Siyah yüzlü, kabartma desenli, kaba, iri kaplara ait parçalar, yuvarlak gövdeli ağız kenarı dışı kıvrık küçük çömleklerden kopma örnekler, koyu kırmızı, siyah saman katkılı kaba amorf parçalar Kıldirik'i temsil eden mal gruplarını oluştururlar (Güneri, 1992: 162).

3.3.5. Tombul Tepe

Erzincan il merkezinin kuzeybatısında, Refahiye İlçesi'nin 14 km batısındaki Yurtbaşı Köyü'nün yaklaşık 1 km güneyinde olduğu söylenmektedir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Tombul Tepe).

Yaklaşık 200 m çapında doğal bir tepenin üstünde konik biçimli bir höyüktür. S. Güneri tarafından bu höyüğün yüzeyinden çok az malzeme toplanmıştır. Bunların hemen

hemen hepsi el yapımı, saman ve iri taşçık katkılı, koyu renk özlü, kırmızı ve siyah yüzey renkli, açkılı parçalardır. Bu çanak çömleklerin, İç Anadolu İlk Tunç Çağ çanak çömlek endüstrisi kadar Erzurum ve Kars kökenli Erken Transkafkasya endüstrilerine de benzediği iddia edilmektedir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Tombul Tepe).

Çalışma alanının bir başka bölgesi olan Erzurum ve çevresindeki bu döneme tarihlenen yerleşmeler ise şunlardır; Adsız, Alaca Höyük, Aşkale Höyük, Cinis Höyük, Sos Höyük, Tepecik ve Toprakkale'dir. Ancak Erzurum ve çevresinde burada adı geçen yerleşmelerden başka 1999 yılından beri bölgede yüzey araştırmalarını yürüten Ceylan ve ekibi tarafından saptanan irili ufaklı onlarca yerleşme bulunmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde sadece örnek teşkil eden yerleşmelere yer verilmiştir. Ayrıca, Erzurum ve çevresinin kronolojisinin belirlenmesinde önemli pay sahibi olan ve hem Kalkolitik hem de Tunç Çağı boyunca yerleşme gören Güzelova, Karaz ve Pulur yerleşmelerine çalışmanın Kalkolitik Çağ'da Kuzeydoğu Anadolu kısmında değinildiği için bu bölümde tekrardan kaçınmak amacıyla değinilmemiştir.

3.3.6. Adsız

Erzurum il merkezinin kuzey-kuzeydoğusunda, Güzelova'nın güneyinde, Karasu'nun güney tarafında, bir tarlada 3 m yüksekliğinde, 75x 50 m boyutlarında küçük yassı bir tepedir. 1960'lı yıllarda saptanan bu yerde Güzelova kazısı ekibi küçük bir sondaj yapmıştır. Hocker biçiminde bir iskeletin de bulunduğu bu höyükte yalnız İlk Tunç Çağı'na ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Adsız).

3.3.7. Alaca Höyük

Erzurum- Kandilli karayolunun kuzeyindeki düzlüktedir (Ünsal, 2006b: 83). Bu höyük S. Güneri tarafından saptanmıştır (Güneri, 1992: 161).

Yakınında köy bulunmadığı için tahrip olmayan höyük 200 m uzunluğundadır. Yüzey araştırmasında çok az sayıda kırmızı- siyah ve koyu kırmızı açkılı çanak çömlek parçaları toplanmıştır. Kabartma bezemeli parçaların da az sayıda olduğu belirtilmektedir. M.Ö. 2. bin yıla tarihlenebilecek boyalı mal örneğinin de var olduğuna işaret edilmektedir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Alaca Höyük).

Höyükte siyah yüzlüler fazla değildir; bunların arasında kabartma desenli olanların sayısı da azdır. Tepede, tek tırnaklı bir hayvanı model alan belki hayvan biçimli bir kabın

ayak parçası bulunmuştur. 4.2 cm.lik taban genişliği, bastığı yeri iyi kavrayacak biçimde tasvir edilmiştir. Alaca, yalnızca bir kez, o da çok kısa bir süreliğine araştırılan bölgenin tek höyüğüdür. Alaca örneği ile birlikte, kentin Hınıs ilçesine bağlı Sanveli köyünde bulunan boyalı bir çömlek, Erzurum bölgesinin, Doğu Anadolu'da yayılım alanı bulan boyalı keramik kültürünün en somut örneklerinden biridir (Güneri, 1992: 161).

3.3.8. Aşkale Höyük

Erzurum il merkezinin yaklaşık 52 km batısındaki Aşkale⁸ İlçesi'nin içindedir (Ünsal, 2006ab: 83-84). 20 m yüksekliğinde, 150x60 m çapında olan höyük, ovadan 50-55 m yükseklikteki kayalık bir yükselti üzerindedir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Aşkale).

Höyüğün dik yamaçlarının aşınması ile oluşan kesitlerinde bol miktarda Karaz/ Erken Transkafkasya tipi çanak çömlek parçası görülmektedir. S. Güneri tarafından saptanan bu höyükte Karaz Höyüğü'nde bulunan üzeri çizi bezemeli köşeli kapları andıran bir parçada da bulunmuştur. Tepenin batı sırtlarında bir dizi taş temel kalıntısı görülmektedir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Aşkale).

Yüzey buluntuları, benzeşiyor gibi görünüyorsa da, Aşkale Höyük'ün Uzunahmet'ten daha farklı bir yapıda olduğunu gösterir. Tepenin her yerinde yüksekliği aynıdır ve Uzunahmet'te bulunmayan siyah yüzlü seramik burada yoğundur. Aşkale'nin araştırmacıların gözünden kaçmış olması pek şaşırtıcı değildir, uzaktan bakılınca höyük izlenimi veren tepenin, yakından incelendiğinde kayalık bir yükseltiden başka bir şey olmadığı sanılmaktadır. Çevresinin yapılarla kuşatılmış olması ve hiç seramik vermeyişi yerleşme yerini tanımakta caydırıcı ve yanıltıcı olan diğer unsurlardır. Tepede yoğun biçimde siyah yüzlü seramiğin varlığı ancak dik sırtların aşınmasıyla ortaya çıkan kesitlerde gözlenebilmiştir (Güneri, 1992: 161).

3.3.9. Cinis Höyük

Erzurum il merkezinin 40 km batısındaki Kandilli'nin güneyinde, yeni adı Ortabahçe olan Cinis Köyü'nün içindedir (Ünsal, 2006b: 82-83). Erzurum Yöresinin diğer höyüklerinde görüldüğü gibi yoğun bir şekilde tahrip edilmiştir. Günümüze ancak 8 m yüksekliğinde 46x 50 m boyutlarında bir kısmı kalmıştır. Höyükteki bu tahribat sırasında ortaya çıkarılan bir çevre duvarının yapım tarihi bilinmemektedir. Yüzeyinde İlk Tunç

⁸ Aşkale ve çevresinin eskiçağ tarihi ve bölgede yer alan yerleşmelerin ayrıntıları için bk., Ünsal, 2006b: 81-96.

Çağı dışında M.Ö. 2 ve 1. bin yıl çanak çömlekleri bulunmaktadır. Az sayıda Urartu Dönemi parçası vardır. Höyükten insan yüzü kutsal ocak parçalarının çok gelişmiş örnekleri elde edilmiştir (Ünsal, 2006b: 82-83).

Höyükte bulunan parçalardan biri altı delik çömleğin alt kısmıdır. Bu kap hiçbir biçimsel ve teknik açıklama getirilmeksizin Güzelova kazı raporunda G. 291 envanter numarayla tanıtılmıştır. Cinis'te 1989 yılı araştırmalarında tepenin etrafını çevreleyen taş dizilerinin bir kısmı incelenmiştir. Bu höyük tahrip edilmiş ve yerine kullanım amacına yönelik düz alanlar oluşturulmuştur. Taş sıralan düzlük alanın başladığı yerden yaklaşık 100 m uzakta yer almaktadır. Höyüğün kuzeye bakan eteklerinde izlenen kısmı ekili alanla sınır oluşturmakta, bundan, sonrasının köy yapılarıyla kesilmekte olduğu belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Taş sırasının kalınlığı 1 m'den fazladır, izlenebilen kesimlerde yerden yüksekliği ise 1 m'yi aşmaktadır. İri ve küçük taşlarla birlikte kullanıldığı dizinin toprak altında kaldığı bellidir. Köylülerden edinilen bilgiler, taş dizilerinin tepeyi çepeçevre kuşattığı ve höyük tahrip edilmeden önce meylin bu taş sırasına kadar ulaştığı biçimindedir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Cinis).

Doğu Anadolu'da başka bir örneği olmadığından kesin bir tanıda bulunmak zordur, ancak çözümleyici düzeyde çalışmalarla, bu taş sıralan ile höyük arasında bir ilişki kurulabileceği inancı hâkimdir. Eğer bu kanıtlanabilirse Cinis, etrafi surlarla tahkim edilmiş sivil yerleşimlerin Doğu Anadolu'daki ilk örneğini oluşturabilecektir (Güneri, 1992: 160).

3.3.10. Sos Höyük

Sos Höyük⁹, Erzurum il merkezinin 24 km kuzeydoğusunda, Pasinler İlçesi'nin 13 km batısındadır. İlçeyi kente bağlayan ana yolun hemen kuzeyinde (500 m) Sos Köyü'nün olduğu yerdedir. Bu asfalt yoldan köye sabitleştirilmiş bir yolla çok kolay ulaşılmaktadır. Köyün yeni adı Yiğittaşı'dır. Höyük, günümüz Yiğittaşı (Sosköy) Köyü'nün altında, Aras Nehri'nin suladığı Pasinler Ovası'nda bulunmaktadır. Bu nehrin kollarından biri olan Çökender adlı dere höyüğün hemen kuzeyinden geçmektedir. Yerleşmenin merkezindeki

⁹ Sagona 1984, 248-249, 344.; Güneri 1987, 58-59.; Güneri 1992, 155, 157.; Sagona et al 1995, 193-218.; Sagona et al 1996_a, 129-150.; Sagona et al 1996_b, 27-48.; Sagona et al 1997, 137-143.; Sagona et al 1998, 245-250.; Sagona et al 1999, 205-206.; Sagona 2000, 329-373.; Sagona-Sagona 2000, 143-144.; Sagona-Sagona 2001, 129-131.; Sagona 2004, 379-480, 488, 494.; Güneri 2002, 5-10.; Takaoğlu 2000, 11., Fig.1.; Erkmen et al 2002, 73.; Ceylan 2000_a, 182.; Ceylan 2000_b, 29.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75-76.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Sos Höyük.; Hopkins 2003, 6 vdd.; Erkmen-Ceylan 2003, 18.; Ceylan 2005, 21.; Koçhan-Karaosmanoğlu-Can 2005, 11.

oval biçimli höyük yaklaşık 1,2 hektar büyüklüğündedir. Çevresindeki terasları ile birlikte 150x 270 m boyutlarına ulaşmaktadır. Altındaki doğal yükselti ile beraber ova tabanından yaklaşık 20 m yüksekliktedir. Yerleşimin kesin büyüklüğünün ancak sondajlarla saptanabileceğine dikkat çekilmektedir. Merkez tepenin kuzey kesimi dışındaki çevresi köy evleri ile kaplıdır. Kuzey kesimindeki yamacın, yumuşak bir eğimle dereye kadar ulaşmasına karşıt diğer yamaçları toprak çekilmesi ve erozyonla tahrip olmuştur. Batısında 8 m yüksekliğinde kesit vardır (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Sos Höyük).

Höyük, Erzurum Ovası'nda Karaz, Pulur ve Güzelova'da kazı yapan ekibin de dikkatini çekmiş ve bu yerlerin kazı raporlarındaki haritalarda gösterilmiştir. Sagona, tepe ile ilgili ilk yayımında, H. Z. Koşay tarafından bir sondaj yapıldığını ama bu kazının yayımlanmadığını belirtmekteyse de Sos Höyük kazı raporlarında bu bilgiyi tekrarlamamaktadır. Yapılan kazı sonucunda ve 14 C tarihlerinin yardımıyla tabakalanma şu şekildedir: I. tabaka: Ortaçağ (M.S. 1.110- 1.300); II. tabaka: Demir Çağ- Akhamenid sonrası (M.Ö. 1.000- 200); III. tabaka: Son Tunç Çağı (M.Ö. 1.500- 1.000); IV. tabaka: Orta Tunç Çağı (M.Ö. 2.200- 1.500); V b-d yapı katları: İlk Tunç Çağı I- III. evreler (M.Ö. 3.000- 2.000); V a yapı katı: Son Kalkolitik Çağ'a şimdilik tarihlenmiştir (M.Ö. 3.500- 3.000). Kazı başkanı, kazı sonuçları geliştikçe tabakalanmayı ve tarihlenmeyi değiştirmektedir (Sagona-Sagona 2000, 143-144.; Sagona-Sagona 2001, 129-131.; Sagona 2004, 379-480, 488, 494).

M.Ö 3.000- 2.000 yılları arasına tarihlenen Vb-d yapı evresinde Kura- Aras tipinde kenarları çıkıntılı yuvarlak bir ocak saptanmıştır. Ocağın tabanı arıtılmış kilden özenle yapılmıştır. Hâkim mal grubu düğme çıkıntı bezekli Kura- Aras mal grubudur. Biçimlerden kapak ve yüksek boyunlu çömler, içe dönük ağızlı kaplar, yuvarlak kâseler görülmektedir. Yörede İlk Tunç Çağı hatta Orta Tunç Çağı'nda görülen kabartma bezemeli kapların bu evrede de var olduğu belirtilmektedir. Sos Höyük'te İlk tunç Çağı II. evrede yörede Erken Transkafkasya'ya da Karaz malı olarak isimlendirilen maldan çeşitli kaplar ve çok sayıda parçalar ortaya çıkarılmıştır. Bu evrenin tek mal tipi bu maldır. Kabartma ve yiv bezekli parçalar da mevcuttur. Kulplu ve uzun boyunlu çömler, kısa ayaklı kaplar, ray boyunlu laşeler de mevcuttur. Yuvarlak kaseler nadiridir. Bezemelerde şematik hayvan motifleri dikkat çekicidir. Ayrıca standart Kura-Aras mal ise uzun boyunlu çömler, kapak kâse vd. tipleri ile devam etmektedir. Bu mal grubunun Orta Tunç Çağı'nın ortasına kadar bazı farklılıklarla devam ettiği bilinmektedir. Bölgede birçok kazıda ele geçen uçları tanrı betimlemeli andironlar (kutsal ocak) bulunmuştur. Höyüğün İlk Tunç Çağı'na

tarihlenen hayvan kalıntıları evcilleştirilmiş sığır, koyun ve keçi, domuz, at, orta boyutlu köpek ve tavuğa ait kemikler vardır. Sos'lular çevrelerindeki vahşi hayvanları avlamışlardır. Yabani domuz, kahverengi ayı, yabani koyun, kızıl geyik gibi hayvanları yakaladıkları da anlaşılmaktadır. Analiz ve sayım sonucunda karma bir ekonomi yaşayan halkın av hayvanlarını çok az sayıda avladığı görülmektedir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Sos Höyük).

Sos Höyük kazılarına ait yayınlanan ön raporlarda höyüğün İlk Tunç Çağı yapı katlarının tarihlenmesinin kazı gelişimine paralel bir şekilde geliştiği ve açmalar arasında bağlantıların henüz tam kurulamadığı ve özellikle düzeltilmiş tarihlerle bulguların ilk yayınlardan daha farklı sonuçlarla ortaya konduğu izlenmektedir. Kazıda çok sayıda karbon, kemik örneği toplanarak bu örnekler tarihlendirilmiştir. Sagona bu tarihleri ayrıntıları ile yayımlamıştır (Sagona-Sagona 2000, 143-144.; Sagona-Sagona 2001, 129-131.; Sagona 2004, 379-480, 488, 494).

Sagona, Sos Höyüğü'nün İlk Tunç Çağı I. evresine ait çanak çömleklerin benzerlerinin, Karaz ve Büyüktepe'nin¹⁰ alt tabakalarında ve Bayburt Ovası yerleşmelerinin yüzey bulgularında, İlk Tunç Çağı II. evresi çanak çömleklerinin benzerlerinin, Karaz'ın orta tabakalarında, Pulur ve Güzelova'da bulunduğunu belirtmektedir¹¹. Yerleşmenin İlk Tunç Çağı III. evresinden itibaren Kafkasya ile olan bağlantıları artmıştır. Bu evre, yalnız mezar ve çöp çukurlarından gelen örneklerle temsil edilmektedir. Kesin sonuçlara varılması için, bu evre yerleşmenin daha geniş alanlarda kazılması beklenmelidir. Özellikle İlk Tunç Çağı olarak tanımlanan bazı bezemeli mal örneklerinin, Orta Tunç Çağı'na ait olduğu anlaşılmıştır (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Sos Höyük).

3.3.11. Tepecik

Erzurum il merkezinin doğusunda, Pasinler İlçesi'nin 7- 8 km güneydoğusunda, Aras Nehri'nin 1 km kadar güneyindedir. H.Z. Koşay tarafından kazılan höyükten çıkan malzemeler Erzurum Müzesi'nde saklanmaktadır. Kazı sonuçları yayınlanmamıştır.

¹⁰ Sagona yönetiminde, Büyüktepe Höyükte gerçekleşen kazılar hakkında daha geniş bilgi için bk., Sagona 1992_b, 305–311.; Sagona 1993_b, 193–198.; Sagona 1994, 229–234.; Sagona et al 1991, 145–158.; Sagona et al 1992, 29–46.; Sagona et al 1993, 69–83.; Sagona et al 1995, 161–164.

¹¹ Bayburt'a 33 km. ve Demirözü ilçesine 5 km. uzaklıktaki Çakıröz köyünün 1 km. kadar kuzeyindedir. Çayır yolu ve Çakıröz köylerini birbirine bağlayan köy yolunun 6. km. sinde ve yolun hemen batısındadır

Burney, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü yayılım haritalarında bu höyüğü işaretlemektedir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Tepecik).

3.3.12. Toprakkale

Erzurum il merkezinin güneydoğusunda, Hınıs İlçesi sınırları içinde, ilçenin kuzeydoğusunda, aynı adlı köyün hemen güneyindedir. Yerleşim yeri, Çamurlu Deresi'nin batı sırtında bulunmaktadır. 1985- 1986 yılında N. Başgelen'in bölgeye yaptığı inceleme gezisinde, üzerinde defneci çukurlarının izleri bulunan yerleşim yerinin üstünden ve eteklerinden Erken Transkafkasya (İlk Tunç Çağı), Demir Çağı ve Ortaçağ çanak çömlekleri bulunmuştur. N. Başgelen ve A. Özfırat bu yerleşimin Demir Çağı'na tarihlenen çanak çömleklerini ayrıntılı bir şekilde tanıtmaktadır. İlk Tunç Çağı bulguları konusunda bilgi aktarılmamaktadır (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Toprakkale).

Kars ve çevresinin Tunç Çağı'nın aydınlatılmasına katkı sağlayan yerleşmeler ise şunlardır; Kalecik (Kars), Dündartepe (Azat), Hanak, Harmanyeri (Ani) ve Cirit Tepesi'dir

3.3.13. Cirit Tepesi

Kars il merkezinin kuzeydoğusunda, Arpaçay'a bağlı Ani Köyü'nün ve Bostan Deresi'nin doğusunda, Cirit mevkiindedir. Köylüler tarafından tesadüfen bulunan ve günümüzde Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde saklanan 16 kabın bulunduğu düzlükte bir kazı yapılmıştır. Kazıda yüzeyden 20 cm altta ocak taşlarından yapılmış 120x 205 cm boyutlu dörtgen biçimli bir taş kümesi daha altta ise 50 cm derinde ve yüksekliği 205 cm.yi bulan küçük bir mekân ortaya çıkarılmıştır. Mekânın içinde tek kulplu siyah ağırlıklı Karaz tipinde bir çömlek bulunmuştur. Bu yapının işlevi anlaşılamamıştır. Mezar olup olmadığı konusunda bir yorum yapılamamaktadır (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Cirit Tepesi). Yapılan araştırmalarda bulunan bu çömleğin bir vazoya benzetildiği görülmüştür. Bu vazo mekânın taşları arasına dikkatle yerleştirilmiş durumda, dik vaziyette ele geçirilmiştir. Üç metre uzakta bu mekânın bir benzeri daha bulunmuş ise de gerek burada ve gerekse bir üçüncü sondaj yerinde yer yer taş topluluklarından başka bir eser ele geçmemiştir (Balkan- Sümer, 1965: 103).

3.3.14. Dündartepe (Azat)

Kars il merkezinin 8- 9 km güneyinde, Kars- Kağızman karayolunun doğusunda, Azat Köyü'nün içindedir. Höyüğe Dündartepe adı Kılıç Kökten tarafından verilmiştir. Azat Deresi'nin kuzey kenarındadır. Resimlerinden küçük bir höyük olduğu gözlemlenmektedir. 1944 yılında saptanmış ve 1952 yılında Kılıç Kökten tarafından küçük bir kazı yapılmıştır. Çeşitli boyutlarda açılan açmalardan tepe üstünde 5x8 m ölçülerindeki açma, höyüğün kısmen tabakalanmasını sunmuştur. Bu açmada 4,5 m derine inildiği halde ana toprağa ulaşamamıştır. Kılıç Kökten'in bu çalışmasını kazıdan çok bir sondaj olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu A açmasında en üstte Klasik, daha sonra MÖ. 2. bin yıl (Kökten'e göre Hitit) ve Bakır Çağı (İlk Tunç Çağı II. evre) tabakaları saptanmıştır. Bakır Çağı tabakalarının en üstünde yoğun yangın izine rastlanmıştır. Taş duvarlı yapılara ait yoğun temeller saptanmıştır. Kerpicin olmadığı bildirilmektedir. Mimari hakkında, plan verilmemektedir. İlk Tunç Çağı tabakaları arasında, içi eflatun/ mor boyalı bir parça ile dış karın kısmı kırmızı boya ve sarı zemin üstüne çekilmiş siyah çizgi bezemeli parçanın tarihlendirilmesi mümkün olmamıştır. S. Güneri ise kırmızı-gri- siyah alacalı ve çok parlak yüzeyle bir mal grubundan bahsetmekle beraber bunları tarihlenmekten kaçınmaktadır. Bu mal türü höyüğün en yaygın mal türüdür. Kilden büyük bir mühür bulunmuştur. Kemikten dokuma tarağı, Karaca boynuzundan iki tarafı delikli bileyi taşı sapları, parmak kemiklerinden üstü çizi bezemeli nesne ve bızlar kemik endüstrisinin en güzel örneklerini teşkil etmektedir. Bakır veya tunçtan yapılmış delikli iğne ve küpe ele geçmiştir. Delikli iğne örneği, Anadolu'da az görülen bir tipi temsil etmektedir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Dündartepe).

3.3.15. Hanak

Kars il merkezinin kuzeyinde, Hanak Köyü'nün yanındadır. Hemen yanından dere geçmektedir. Kılıç Kökten tarafından saptanan bu yerleşme yerinde Kökten'in değerlendirmesine göre İlk Tunç Çağı'na tarihlenebilecek parçalar saptanmıştır (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Hanak).

3.3.16. Harmanyeri (Ani)

Kars il merkezinin kuzeydoğundadır. Arpaçay İlçesi'ne bağlı Ani Köyü'nün içinde, köyün hemen güneyinde harmanların olduğu yerdir. Kuvvetle muhtemel ismin de buradan almıştır. Bu alanın doğusundan Arpaçay'a bağlanan Bostan Deresi geçmektedir.

Harmanyeri olarak düzeltildiği halde yine küçük bir tepecik şeklindedir. Kılıç Kökten tarafından saptanan bu yerde K. Kökten ve K. Balkan sondaj niteliğinde küçük kazılar yapmışlardır. K. Kökten tarafından Bakır Çağ olarak nitelendirilen çanak çömlek parçaları toplanmıştır. Bunların çoğu arıtılmış hamurlu, içi ve dışı siyah astarlı ve açkılı maldandır. Ayrıca mat kırmızı çanak çömlekler de bulunmuştur. Bu tip malların Doğu Anadolu Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nden itibaren geç devirlere kadar devam ettiği düşünülürse tarihlenmesinde temkinli davranmak gereklidir. Balkan'ın kazılarında geç devirlere tarihlenen taş sanduka ve taş mahzen mezarlardan başka basit taş mezarda bulunmuştur. Kuru duvar tekniğinde, köşeleri yuvarlatılmış dörtgen biçimli örülmüş kaba taş duvarlı olan mezarda bakır/tunç bilezik, kolye, huni biçimli nesne ve kapların gömüt armağanı olarak bırakıldıkları görülmüştür (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Harmanyeri).

Ayrıca bir yer mezarına rastlanmıştır. Yakılmış cesede ait kemikler hediye kaplar arasına bir yığın halinde toprak üzerine bırakılmış ve bu kaplarla birlikte etrafları ve üzeri taşla kapatılmıştır. Kaplar siyah renkte olup bir tanesi itina ile yapılmıştır. Karın kısmından kaideye doğru paralel derince çukurlarla süslüdür. Bu toprak mezarda bir kolyeye ait olduğu anlaşılan akik boncuklar da ortaya çıkarılmıştır (Balkan- Sümer, 1965: 104).

3.3.17. Kalecik

Kars il merkezinin kuzeyinde, Susuz İlçesi'nin yaklaşık 12 km kuzeydoğusundadır. Burada ele geçen çanak çömlek ve maden buluntularının Kuzeybatı ve Batı Anadolu bulgularına benzediği ileri sürülmektedir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: Kalecik).

Kalecik höyüğünde bulunan çanak çömleklerin ve madeni aletlerin önemli bir kısmı Kuzeybatı ve Batı Anadolu'nun aynıdır. Kafkaslar'ın Doğu Anadolu, Doğu Anadolu'nun Kuzeydoğu Anadolu ile olan münasebetleri ortada iken, Kuzeydoğu Anadolu ile Kuzeybatı Anadolu arasındaki prehistorik bir bağlantı yolunun ve ona bağlı halkaların tespiti ihmal edilmemelidir (Kökten, 1953: 190).

SONUÇ

Anadolu'da Paleolitik Çağa ait yerleşmelere yoğun olarak Güney, kısmen Orta ve Doğu Anadolu ve az sayıda Marmara ve Karadeniz bölgelerinde rastlanmaktadır. Coğrafi yapısı dolayısıyla doğal geçitler dışında çevresindeki bölgelere kapalı olan Kuzeydoğu Anadolu'da, Erzurum'da Paleolitik Çağ aletlerine, Kars'ta Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik döneme tarihlenen yerleşmelere ve bu döneme ait buluntulara rastlanılmıştır. Erzincan'da ise Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağı ile ilgili buluntulara rastlanılmıştır.

Erzurum'un 20 km kuzeydoğusunda volkanik taş yataklarının bulunduğu, bunların bir işleme yeri olarak kullanıldığı ve böylelikle Erzurum ve çevresinin Alt Paleolitik Çağdan itibaren iskân edildiği kabul görmektedir.

Erzurum Yazılıkaya'da muhtemelen Üst Paleolitik Çağ'a tarihlenebilecek obsidyen kalemler, taştan küçük döğreçler, yontma taş aletler ve İlk Tunç Çağı'na ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir.

Kars Azat Köyü yakınlarında bulunan ve Musteriyen devre ait olduğu düşünülen obsidyen alet, Roma-Bizans, Arap ve Selçuklu tarihlerinde Doğu Anadolu'nun en çetin fakat en ilgi çeken bölümü olan Kars'ta daima ismine rastlanan Ani harabesinin tarih öncesindeki konumunu göstermektedir. Ani'de ele geçen geometrik baskı süslü, keçi ve insan kabartmalı parça önemlidir. Bu parça başlangıçta Yunan geometrik süslü eşyalarına benzetilse de daha geri devirlerin malı olabileceği ortaya çıkmıştır. Çamuruna karıştırılan maddelerin bölgeye ait olduğu kabul edilirse, çanak çömleklerin mahallinde imal edildiği, ithal edilmediği, ithal edilenlerin de pek az ve küçük eşyaya verildiği görülmektedir. Ani'de Şelleen ve Cilavuz civarındaki el baltaları, Borluk Vadisi'ndeki musteriyen aletler, siyah obsidyen ve çakmak taşından Mezolitik ve Madenler Çağı'na ait olması muhtemel aletler, yivli tokmak veya gürz belgeleri, Anadolu'da Paleolitik ve Mezolitik kültürlerin bu dönemde buralara kadar uzandıklarını göstermektedir.

Erken ve Geç olmak üzere iki ana bölümde incelenen Kalkolitik Çağda başlangıçta maden, ziynet eşyası ve iğne gibi eserlerin yapımında kullanılacak kadar nadirdi. Daha sonraları, madenin artmasına bağlı olarak, silahlar da madenden yapılmaya başlanmıştır. Ancak eski devrin cilalı taş baltaları, obsidyen aletleri, kemik ve pişmiş topraktan yapılan araç-gereçler de az da olsa varlığını ve kullanımını sürdürmüştür. Anadolu'nun doğu ve güneyinde boyalı keramik kültürleri görüldüğü halde Orta ve Kuzey Anadolu'ya bu kültür girememiştir. Doğu Anadolu'da Orta Kalkolitik Çağa ait bir yerleşme Malatya'nın Battalgazi ilçesi yakınlarındaki Değirmentepe'dir. Burada taş temelsiz kerpiç mimari bir

plan veren yapılara rastlanmıştır. Höyüğün Kalkolitik Çağa ait tabakalarında Obeid dönemine tarihlenen ince hamurlu kırmızı astarlı keramiklere rastlanmıştır.

Bu çağın sonlarından itibaren Erzurum ve çevresinden neredeyse tüm Doğu Anadolu'ya yayılan bir kültürle karşılaşmaktadır. Bölgesel farklılıklar gösteren Anadolu Kalkolitikinde Erzurum ve çevresi büyük önem taşımaktadır. Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca devam eden, daha çok keramiği ile dikkat çeken Karaz kültürünün en eski unsurlarını bünyesinde bulundurmuş olması havzanın bu evresinin aydınlatılmasında önemli rol oynamıştır. Kazılarda Kalkolitik Çağın elle yapılmış, siyah renkli keramiklerine rastlanmıştır. Bu bölgenin Anadolu prehistoryasındaki önemi ise tek renkli keramiklerin gerek kabartma gerekse şekil ve teknik olarak Anadolu dışındaki birçok yer ile karşılaştırılmasından ileri gelmektedir.

Erzurum Güzelova'da M.Ö. 3. bin yılda, özellikle de Kalkolitik'te tek renkli monokrom özel çanak çömleklerin yanı sıra taş ve kemik kültürü hâkimdir. Bu ikisi ayrı ayrı değil aynı zamanda gelişmiştir. Bu devirde yazı beklenemez ise de yazının öncüsü olan işaretler mevcuttur. Tamamen konik biçimde pişmiş toprak iki mühür üzerinde damgayı andıran çizgiler bulunmuştur.

Erzurum ili Ilıca ilçesine bağlı Kahramanlar (Karaz) Köyü'nün güneyinde yer alan ve Karaz kültürünün oluşumuna beşiklik eden Karaz Höyük'te iki çocuk ve bir yetişkin insan iskeleti ile bol miktarda obsidyene rastlanılmıştır.

Yine Erzurum'da Şenyurt ve Güzelyayla köyleri civarında yer alan doğal bir tepenin üzerindeki Puruttepe Kalesi, dönemin savunma mimarisi açısından önemlidir. Kalenin kuzeybatı eteklerinde bir yerleşim olduğu ve yerleşmenin güneydoğusunda yükselen tepenin üstünde de savuma amaçlı başka bir yerleşmenin var olduğu tespit edilmiştir. Buradan elde edilen keramikler Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı keramikleridir.

Erzincan ili Tercan ilçesine bağlı Başbudak Köyü'nün Sağır Kom Mezrası'nda bulunan kale, hem doğal yolların hem de su yapılarının kesişim noktasında olması açısından önemlidir. Kalede elde edilen çanak çömlek Geç Kalkolitik, İlk Tunç ve Demir Çağı'na aittir. Kale, stratejik konumu nedeni ile muhtemelen tarihin her döneminde kullanılmıştır.

Anadolu'da Kalkolitik Çağ kültürünü Tunç Çağı takip eder. İlk Tunç Çağı döneminin sonlarına doğru tunç eşyalar çoğalmaya başlamıştır. Bakır eşyalara, yeniden eritilerek kullanıldığı için çok sık rastlanılmaz. Bu bakımdan İlk Tunç Çağı'nın ilk iki evresinde madencilik önem kazanmıştır. Altın, gümüş ve elektron gibi değişik madenler bol miktarda kullanılmıştır.

Orta Tunç Çağı'nda maden üretimi yeni bir iş kolu getirmiş bunun yanında taş yontuculuğu da önemini yitirmemiştir. Deniz ticaretinin artması koylarda yeni yerleşmelerin kurulmasına, köylerin kasabaya dönüşmesine neden olmuştur. Ayrıca, köyden kente dönüşen toplumlarda nüfusun bir bölümü tarım dışı etkinliklerde yaşamını sürdürmeye başlamıştır. Sadece deniz kenarları değil bunun yanında kervan yolları ve dağlar arasındaki doğal geçitleri tutan yerleşmeler de önem kazanmıştır. Bu evrede şehircilik, mimarlık, heykeltıraşlık ve çömlekçilikte Anadolu lider durumundadır.

Eski Bronz (Tunç) Çağı'nın sonunda Anadolu, önce Protohistorik daha sonra da Historik (Tarihi) çağlara başlamış ve maddi kültür belgelerinin yanında yazılı belgeler de kullanılmıştır. Tunç Çağı kültürü yerel farklılıklara rağmen Anadolu'da doğuda Van'dan, batıda Ege Denizi'ne, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Akdeniz'e kadar yayılmıştır.

İkiztepe ve Dündartepe bu dönemde iskâna uğrayan ve Karadeniz bölgesinin Tunç Çağı'nı aydınlatan yerleşmeler durumundadır. Ayrıca, Tokat'ın Erbaa ilçesi yakınlarındaki bir mezarlık alanı olan Horoztepe bu çağa ait mezarları ile dikkat çeker. İlk Tunç Çağı III evresi sonunda madenciliği iyi bilen bir topluluğun Tokat yöresi madenlerini kullanmak için buraya geldikleri kuvvetle muhtemeldir.

Doğu Anadolu'da bu çağ yerleşmelerine ait örnekler oldukça çoktur. Bunlardan Tülintepe ve Norşuntepe, Malatya yakınlarındaki Arslantepe ile Keban baraj gölü sularının altında kalan Elazığ yakınlarındaki Korucutepe ve Tepecik bölgedeki, Karaz ve İlk Tunç Çağı kültürlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Arslantepe'deki tahkimatın varlığına bakarak bunların bir bey yönetiminde yaşadığı söylenebilir. Ayrıca, yerleşme M.Ö. 3. bin yılın ikinci yarısında bir kent görünümüne bürünmüştür. Korucutepe'deki bu çağa ait yerleşim pek anlaşılammakla birlikte, özellikle M.Ö. 2. bin yıla ait bullalar bulunmuştur. Tepecik'te de Arslantepe'de olduğu gibi bir tahkimat söz konusudur. Asıl önemi ise, diğer bölgelerle sağladığı köprü görevinden kaynaklanır. Adı geçen tüm yerleşmelerde hâkim keramik türü, Karaz/Erken Transkafkasya/Khirbet Kerak/Yanık/Siyah açkılı mal olarak tanımlanan keramik grubudur. Bu çanak çömlek türünün hiç değişmeden tüm Doğu

Anadolu Bölgesi'nde M.Ö. 2. bin yılının başına kadar devam ettiği görülmektedir. Çanak çömlek gibi arkeologların görsel tarihlendirmesinde büyük rol oynayan bir faktörde, kapların mal yapım tekniğinde gelişimin ve değişimin fazla olmaması, bu tür çanak çömlek bulunan köy ve kentlerin İlk Tunç Çağı'nın hangi evresine ait olduklarının kesin bilinmemesine yol açmıştır.

Doğu Anadolu bölgesini etkileyen Karaz kültürünün ilk örneklerine Erzurum sınırları içerisinde yapılan Karaz, Pulur, Güzelova ve Sos Höyük kazılarında rastlanmıştır. Bu kazılar, kuzeydoğu Anadolu'nun son Kalkolitik Çağ'dan itibaren iskân gördüğünü kanıtladığı gibi özellikle, havzanın yukarı kısmında yer alan Bayburt'ta Karaz Kültürünün varlığının saptanması da yine bu sayede olmuştur. Her ne kadar kazı alanları Erzurum ve çevresinde yapılmışsa da geniş bir yayılım alanı bulan bu kültürün etki alanı içerisinde Çoruh Havzası'nın yukarı kısmının da olduğu şüphesizdir.

İlk Tunç Çağı'nda Elazığ Pulur/Sakyol, Tepecik, Norşuntepe, Korucutepe, Tülintepe, Taşkun Mevkii, Malatya Arslantepe, Pirot Höyük gibi yerleşme yerlerinde köy ve kentlerin kurulduğu saptanmaktadır. İçlerinde belki de çok geniş bir alanda açıldığından dolayı Pulur/Sakyol dikkat çekicidir Burada ortadaki avlunun çevresine dizilmiş yamuk biçimli mekânlar, "Anadolu tipi" yapı düzeninin Doğu Anadolu'ya kadar uzandığını belirlemektedir. Karaz malının kabartma bezemeli kaplarının örnekleri burada ele geçmiştir.

Doğu Anadolu'nun kuzey kesiminde Erzincan ve Erzurum ovalarında, Ardahan yöresinde, Muş Ovası'nda Karaz kültürünün hâkim olduğu görülmektedir. Erzurum Sos Höyük kazısında İlk Tunç Çağı olarak tanımlanan tabakada MÖ 3.000-2.800 yılları arasında Karaz kültüründeki çanak çömleklere benzeyen maldan kaplar ele geçmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Gürcistan ile ilişkisi böylece kesinleşmiştir, Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu kesiminde Van Gölü çevresinde de Karaz Kültürü ögeleri görülmektedir. Burada gerçekleştirilen ve daha çok Urartu Dönemi ağırlıklı kazılarda, İlk Tunç Çağı evrelere ayrılmadan sunulmaktadır. Bölgenin gerek kuzeyinde gerek doğusunda Mezopotamya kültürlerinin etkisi görülmemektedir.

Kars-Kağızman karayolunun doğusundaki Dündartepe'de bakır veya tunçtan yapılmış delikli iğne ve küpe ele geçmiştir. Delikli iğne örneği, Anadolu'da az görülen bir tipi temsil etmektedir. Eskiden Kars'ın ilçesi olan Ardahan'a bağlı Sazkara köyü Kalecik höyüğünde bulunan çanak çömleklerin ve madeni aletlerin önemli bir kısmı Kuzeybatı ve

Batı Anadolu'nun aynısıdır. Sos Höyük'te Gürcistan Martkopi ve Erken Trialeti kültürlerinde görülen mallara ait bazı örnekler de bulunmuştur. Kafkaslar'ın Doğu Anadolu, Doğu Anadolu'nun Kuzey Anadolu ile olan ilişkisi bilinirken Kuzeydoğu Anadolu ile Kuzey Anadolu arasında prehistorik bir bağlantı yolunun tespiti ihmal edilmemelidir. Zira bölgesel farklılıklar gösteren ve çeşitli isimlerle nitelenen Karaz Kültürü Kuzeydoğu Anadolu'dan tüm Doğu Anadolu'ya yayılmış ve M.Ö. 3250–2000/1750 yılları arasında devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- Akok, M. (1948). Alaca Höyük Hafriyat Heyeti'nin 1947 Çalışmaları. *Belleten* 12 (45). "237-241".
- _____ (1979). Alacahöyük'te Son Dönem Arkeolojik Çalışmalarla Açıklığa Kavuşturulan Yapı Tekniği ve Mimari Gerçekler. *T. T. Kong.* 8. Ankara. "107-113".
- Akurgal, E. (1995). *Anadolu Uygarlıkları*. İzmir.
- _____ (1999). *Anadolu'nun Kültür Tarihi*. Ankara.
- Alkım (1967a). Explorations and Excavations in Turkey, 1964. *Anatolica* 1. "1-43".
- _____ (1968). Explorations and Excavations in Turkey, 1965 and 1966. *Anatolica* 2. "1-76".
- _____ (1970d). Explorations and Excavations in Turkey, 1967 and 1968. *Anatolica* 3. "1-91".
- _____ (1975). İkiztepe Kazısının 1974 Dönemi Çalışmaları. *Belleten* 39. "565-567".
- _____ (1976). 1975 Samsun Bölgesi Araştırmaları ve İkinci Dönem İkiztepe Kazısı. *Belleten* 40. "717-719".
- _____ (1977). 1976 Yılı İkiztepe Kazısı. *Belleten* 41. "624-627".
- _____ (1978). Tilmen Höyük and the Samsun Region. *AS* 23. "62-65".
- _____ (1979a). İkiztepe Kazısı: İlk Sonuçlar. *TTKong.* 8. "151-157".
- _____ (1979b). İkiztepe Kazısı 1978 Çalışmaları. *Belleten* 43. "890-892".
- _____ (1980). İkiztepe Kazısı 1979 Çalışmaları. *Belleten* 44. "621-623".
- _____ (1981). İkiztepe Kazısı 1980 Çalışmaları. *Belleten* 45. "379-383".
- Arık, R.O. (1933). Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı. *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* 1. "22-63".
- Arsebük G. (1974a). Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul.
- _____ (1979). Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler. *TTKong.* 8. "81-92".
- _____ (1986). Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu. *TTKong.* 9. Ankara. "67-72".
- _____ (1995). *İnsan ve Evrim*. İstanbul.
- Arsebük G.- Özbaşaran M. (1994). Yarımurgaz Mağaraları Pleistosen'den Bir Kesit. *Türk Tarih Kongresi* 11, "17-29".
- _____ (2001). Cave of Yarımurgaz. *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000*. İstanbul. "5-7".
- Arsebük et al. (1990). Yarımurgaz Mağarası 1988. *Kazı Sonuçları Toplantısı* XI (I). "9-38".
- _____ (1991). Yarımurgaz 1989. *Kazı Sonuçları Toplantısı* XII (I). "17-41".

- _____ (1992). Yarımburgaz 1990. *Kazı Sonuçları Toplantısı XIII (I)*. “1-21”.
- Balkan K.- Sümer O. (1965). 1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor. *Türk Arkeoloji Dergisi*. S: 14 (1-2). Ankara.
- Bingöl A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Bittel K. (1943). Prehistorik Devirde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri. *TTKong.* 2. İstanbul. “170-177”.
- Bostancı E. Y. (1952). Gökırmak Vadisinde Prehistuvar Araştırmaları. Yeni Paleolitik Buluntular. *DTCFD* 10 (2) “137-142”.
- _____ (1962). Belbaşı Kaya Sığınağında Bulunan Üst Paleolitik ve Mezolitik Endüstri, Belbaşı Kültürü. *Bellekten* 26 (102). “233-251”.
- _____ (1968). Beldibi ve Mağaracıkta Yapılan 1967 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular. *TAD* 16 (1). “51-60”.
- Burney C.A. (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *AS VIII*. “157-209”.
- _____ (1956). Northern Anatolia Before Classical Times. *AS 6*. “179-203”.
- Ceylan A. (2000a). 1998 Yılı Erzincan Yüzev Araştırmaları. *AST 17(II)*. “181-192”.
- _____ (2000b). Erzurum Ovasında Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 26. Erzurum. “29-42”.
- _____ (2001a). *Sarıkamış*. Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar. Erzurum.
- _____ (2001b). 1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzev Araştırmaları. *AST 18 (II)*. “71-82”.
- _____ (2002). 2000 yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzev Araştırmaları. *AST 19 (II)*. “165-178”.
- _____ (2005). The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age. *Anatolian Iron Age 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*. Londo. “21-29”.
- _____ (2008). *Carcı Yerleşmesi, Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum- Erzincan-Kars – Iğdır, 1998-2008)*. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.
- Childe G. (1994). *Toplumsal Evrim*. İstanbul.
- _____ (1996). *Kendini Yaratan İnsan*. İstanbul.
- Çambel H. (1971). Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının Kültür Bakımından Önemi. *Atatürk Konferansları IV*. “25-40”.
- Çapar Ö. (1979). Roma Tarihinde Manga Mater (Kybele) Tapınımı. *DTCFD XXIX (1-4)*. “167-210”.
- Çiğdem S. (1996). *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

- Diamant S. - Rutter J. (1969). Horned Objects in Anatolia and the Near East and Possible Connections with the Minoan Horns of Consecration. *AS XIX*. "147-177".
- Dinçol, A.M. (1982). Hititler. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, "18 – 120".
- Duru R. (1996b). Göller Bölgesinde Neolitik Köyden Kasabaya Geçiş. *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*. İstanbul. "48-59".
- Erkmen et al. (2002). 2000 Yılı Erzurum Kalesi Kazısı. *12. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*. Ankara. "73-84".
- Erkmen M.- Ceylan A. (2003). 2001 Pasinler Kalesi Kazısı. *13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*. Ankara. "17-28".
- Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul.
- Erzen A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara.
- Erzurum İl Yıllığı (1968). *Erzurum İl Yıllığı 1967*. Çeltüt Matbaacılık Kollektif Şirket. İstanbul.
- ****Esin U. (1979). İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa I. Doğal Çevre Sorunu. İstanbul.
- Esin U. (1969). *Kuantatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*. İstanbul.
- _____ (1975). Recent Archaeological Research in Turkey: Tülintepe 1974. *AS 25*. "50-51".
- _____ (1976b). Tülintepe Kazısı 1972. *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*. Ankara. "119-133".
- _____ (1979b). Tülintepe Kazısı 1973. *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*. Ankara. "115-119".
- _____ (1979c). Tepecik ve Tülintepe Kazıları. *TTKong. 8*. Ankara. "65-76".
- _____ (1981a). 1979 Değirmentepe Kazıları. *KST II*. "91-99".
- _____ (1981b). 1980 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kazısı Sonuçları. *KST III*. "39-41".
- _____ (1983). Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1981 Yılı Sonuçları. *KST IV*. "39-48".
- _____ (1984). 1982 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı. *KST V*. "71-80".
- _____ (1985a). Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Yılı Raporu. *KST VI*. "11-29".
- _____ (1985b). Recent Archaeological Research in Turkey: Değirmentepe (Malatya), 1984. *AS 35*. "188".
- _____ (1986). Doğu Anadolu'da Bulunan Obeyd Tipi Çanak Çömlek ve Değirmentepe (Malatya) Kazısı. *TTKong. 9*. "81-92".
- _____ (1987a). Recent Archaeological Research in Turkey: Değirmentepe, 1986. *AS 37*. "184-185".

- _____ (1989). An Early Trading Center in Eastern Anatolia. *Anatolia and Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*. Ankara. "135-141".
- _____ (2000a). Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazıları. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*. Ankara. "80-86".
- _____ (2000b). Tepecik ve Tülintepe Kazıları. *TTKong. 8*. Ankara. "65-76".
- Esin U. – Arsebük G. (1974a). Tülin Tepe Kazısı 1971. *TAD 20 (2)*. Ankara. "63-78".
- _____ (1974b). Tülintepe Kazısı, 1971. *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*. Ankara. "137-143".
- _____ (1982). Tülintepe Kazısı, 1974. *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*. Ankara. "119-125".
- Esin U. – Harmankaya S. (1986). 1984 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı. *KST VII*. "53-86".
- _____ (1987). 1985 Değirmentepe (Malatya İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı. *KST VIII*. "95-138".
- _____ (1988). 1986 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı. *KST IX*. "79-126".
- Esin et al. (1987). Değirmentepe Kazısı, 1978. *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları*. Ankara. "77-82".
- French D.H. (1962a). Can Hasan, Karaman 1961. *TAD 11 (2.)* Ankara. "36-37".
- _____ (1962b). Excavations at Can Hasan. First Preliminary Report, 1961. *AS 12*. "27-40".
- _____ (1963). Excavations at Can Hasan. Second Preliminary Report, 1962. *AS 13*. "29-42".
- _____ (1964a). Can Hasan, Karaman 1962. *TAD 12 (1)*. Ankara. "21-22".
- _____ (1964b). Excavations at Can Hasan. Third Preliminary Report, 1963. *AS 14*. "125-137".
- _____ (1965a). Can Hasan, Karaman 1963 and 1964. *TAD 13 (2)*. Ankara. "27-31".
- _____ (1965b). Excavations at Can Hasan. Fourth Preliminary Report, 1964. *AS 15*. "87-94".
- _____ (1966). Excavations at Can Hasan. Fifth Preliminary Report, 1965. *AS 16*. "113-124".
- _____ (1967a). Can Hasan 19651. *TAD 14 (1-2)*. Ankara. "145-150".
- _____ (1967b). Excavations at Can Hasan, Sixth Preliminary Report, 1966. *AS 17*. "165-178".
- _____ (1968a). Can Hasan-Karaman, 1967. *TAD 16(1)*. Ankara. "89-93".
- _____ (1968b). Excavations at Can Hasan. 1967, Sixth Preliminary Report. *AS 18*. "45-53".
- _____ (1968c). Can Hasan-Karaman, 1967. *TAD 15 (1)*. Ankara. "69-73".

- Gündüzalp N. (1986). İç Doğu Karadeniz Bölgesinden Prehistorik Buluntular. *Türk Tarih Kongresi 9*. Ankara. "49-54".
- Güneri S. (1987). Erzurum ve Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması. *AST V (II)*. "54-76".
- _____ (1992). Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler. *TAD S: 30*. "149- 195". Ankara.
- _____ (2002). 1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç-Erken Demir Çağında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler. *OLBA V*. Mersin. "1-58".
- Harmankaya S. – Erdoğan B. (2002). *TAY, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4 A-B, İlk Tunç*. İstanbul.
- _____ (2002). Güzelova. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, İlk Tunç*. İstanbul.
- _____ (2002). Karaz. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, İlk Tunç*. İstanbul.
- _____ (2002). Pulur (Erzurum). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, İlk Tunç*. İstanbul.
- _____ (2002). Sos Höyük. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, İlk Tunç*. İstanbul.
- Harmankaya S. – Tanındı O. (1996). *TAY, Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri I, Paleolitik / Epipaleolitik*. İstanbul.
- _____ (1996). Ağzıaçık. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I, Paleolitik/ Epipaleolitik*. İstanbul.
- _____ (1996). Ani Çevresi. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I, Paleolitik/ Epipaleolitik*. İstanbul.
- _____ (1996). Borluk Deresi. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I, Paleolitik/ Epipaleolitik*. İstanbul.
- _____ (1996). Cilavuz/Susuz. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I, Paleolitik/ Epipaleolitik*. İstanbul.
- _____ (1996). Erzurum-Hasankale. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I, Paleolitik/ Epipaleolitik*. İstanbul.
- _____ (1996). Karain. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I, Paleolitik/ Epipaleolitik*. İstanbul.
- _____ (1996). Kurbanğa Mağarası. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I, Paleolitik/ Epipaleolitik*. İstanbul.
- _____ (1996). Tombultepe. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I, Paleolitik/ Epipaleolitik*. İstanbul.
- _____ (1996). Yazılıkaya. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I, Paleolitik/ Epipaleolitik*. İstanbul.
- Harmankaya S. – Tanındı O. – Özbaşaran M. (1998). *TAY, Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.
- _____ (1998). Alacahöyük. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.

- _____ (1998). Alishar. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.
- _____ (1998). Değirmentepe. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.
- _____ (1998). Dündartepe. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.
- _____ (1998). Gözlükule. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.
- _____ (1998). İkiztepe. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.
- _____ (1998). Kuruçay. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.
- _____ (1998). Tülintepe. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.
- _____ (1998). Yumuktepe. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.
- Hauptmann H. (1970a). Norşun-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu. *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları*. Ankara. “103-113”.
- _____ (1970b). Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1969. *TAD* 18(2). “111-121”.
- _____ (1971a). Recent Archaeological Research in Turkey: Norşun Tepe 1970. *AS XXI*. “19-21”.
- _____ (1971b). Norşun Tepe Kazısı, 1969. *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*. Ankara. “71-79”.
- _____ (1972a). Recent Archaeological Research in Turkey: Norşun Tepe 1971. *AS XXI*. “25-27”.
- _____ (1972b). Norşun Tepe Kazısı, 1970. *Keban Projesi 1970, Çalışmaları*. Ankara. “87-101”.
- _____ (1973). Recent Archaeological Research in Turkey: Norşuntepe, 1972. *AS 23*. Ankara. “49-52”.
- _____ (1974a). Norşun Tepe Kazıları, 1971. *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*. Ankara. “71-85”.
- _____ (1974b). Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1972. Bericht über die 5. Kampagne. *TAD 21(I)*. Ankara. “59-73”.
- _____ (1975). Recent Archaeological Research in Turkey: Norşuntepe, 1975. *AS 25*. Ankara. “35-38”.
- _____ (1976a). Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1973. Bericht über die 6. Kampagne”, *TAD 23(I)*. Ankara. “65-86”.
- _____ (1976b). Norşun Tepe Kazıları, 1972. *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*. Ankara. “41-59”.
- _____ (1979a). Norşun Tepe Kazıları, 1973. *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*. Ankara. “43-60”.
- _____ (1979b). Kalkolitik Çağ’dan İlk Tunç Çağı’nın Bitimine Kadar Norşun Tepe’de Yerleşmenin Gelişimi. *TT Kong.* 8. Ankara. “55-64”.
- _____ (1982). Norşun Tepe Kazıları, 1974. *Keban Projesi 1974 Çalışmaları*. Ankara. “13-40”.
- Hopkins L. (2003). *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier VI, An Ethnoarchaeological Study of Sos Höyük and Yiğittaşı Village*. Paris.

- İplikçioğlu B. (1990). Eskiçağ Tarihinin Anahatları I. *Marmara Üniversitesi Yayınları*. No: 486. İstanbul: Fen – Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 20.
- _____ (1997). *Eskibati Tarihi I, Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*. Ankara.
- Kansu Ş. A. (1939). Türk Tarih Kurumu'nun Prehistorik Araştırmaları. *Belleten* 3 (9). "93-97".
- _____ (1943b). Ankara ve Civarının Prehistoryasında Yeni Buluşlar. *TTKong.* 2. Ankara. "35-48".
- Kansu Ş. A. (1943a). Anadolu'da Yeni Paleolitik Buluntular. *DTCFD* 1 (5). "189-191".
- _____ (1960). İstanbul ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları. *Belleten Dergisi.* (24). "708-710".
- _____ (1961). Haberler: İstanbul-Trakya Bölgesinde Tarihöncesi Araştırmaları. *Belleten Dergisi.* 25. "519-520".
- _____ (1963). Marmara Bölgesi'nde ve Trakya'da Prehistorik İskân Tarihi Bakımından Araştırmalar (1959-1962). *Belleten Dergisi* 27 (108). "657-671".
- _____ (1964). Marmara Bölgesi'nde ve Trakya'da Prehistorik İskân Tarihi Bakımından Araştırmalar. *Atatürk Konferansları I.* Ankara. "205-213".
- _____ (1965). Haberler-Kazılar: Marmara ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları. *Belleten Dergisi.* (29). "547-548".
- _____ (1966). Haberler-Kazılar: Marmara ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları. *Belleten Dergisi.* 30 (119). "491-492".
- _____ (1972). Yarımburgaz (Küçükçekmece-İstanbul) Mağarasında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Prehistorya Araştırmaları ve Tuzla Kalkolitiğinde Yeni Gözlemler. *Türk Tarih Kongresi 7.* Ankara. "22-32".
- _____ (1977). Marmara ve Trakya Bölgesi'nde Tarih Öncesi Araştırmaları. *Belleten* (41). "628-630".
- Kınal F. (1962). Eski Anadolu Tarihi. *Türk Tarih Kurumu Yayınlarından XIII* (7). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. "28-29 vdd."
- _____ (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara.
- Koşhan N.- Karaosmanoğlu M. – Can B.(2005). Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri. *Arkeoloji, Anadolu ve Avrasya 2005(1)*. "3-14".
- Koşay H.Z. (1941). Türk Tarih Kurumu Alacahöyük Hafriyatı, 1940 Çalışmaları ve Neticeleri. *Belleten* 5 (17-18). "1-8".
- _____ (1943). Türk Tarih Kurumu Tarafından Alacahöyük'te Yapılan Hafriyatta Elde Edilen Neticeler. *TTKong.* 2. Ankara. "21-32".
- _____ (1948a). Karaz Sondajı. *TTKong* 3. "165-169".
- _____ (1948b). Alaca-Höyük Hafriyatının Son Safhası. *TTKong.* 3. Ankara. "169-177".
- _____ (1952). Alacahöyük ve Güllücek Kazılarının Sonuçları. *TTKong.* 4. Ankara. "364-367".

- _____ (1962). Pulur Kazısı, 1960. *TAD 11*. Ankara. "25-28".
- _____ (1963). Alaca Höyük ve Güllücek Buluntularına Göre Anadolu ve Balkanlar Prehistuvarı Arasındaki İdentite ve Diversite'ler. *Belleten 27(106)*. "297-304".
- _____ (1964). Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları). *Atatürk Konferansları I*. Ankara. "91-94".
- _____ (1974). Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prehistor ve Protohistuvarı). *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı I*. Erzurum.
- _____ (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. Ankara.
- Koşay H.Z.- Turfan K. (1952). Alacahöyük ve Güllücek Kazılarının Sonuçları. *TTKong. 4*. Ankara. "364-367".
- _____ (1959). Erzurum- Karaz Kazısı Raporu. *Belleten Dergisi. 23(91)*. "349-413". TTK Basımevi. Ankara.
- Koşay H.Z.- Vary H. (1963). Alaca Höyük ve Güllücek Buluntularına Göre Anadolu ve Balkanlar Prehistuvarı Arasındaki İdentite ve Diversite'ler. *Belleten 27 (106)*. "297-304".
- _____ (1964). *Pulur Kazısı*. 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu. Ankara.
- _____ (1967). Güzelova Kazısı. *Atatürk Üniversitesi Yayınları*. No: 46 Fen Edebiyat Fakültesi Araştırmaları. Ser: 20. TTK Basımevi. Ankara. "6-10".
- Kökten et al. (1945). 1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor. *Belleten 9 (35)*. Ankara. "361-400".
- Kökten İ. K. (1943a). Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İl Not. *DTCFD 1 (2)*. "119-121".
- _____ (1943b). Kars'ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor. *Belleten Dergisi 7 (27)*. "601-613".
- _____ (1944a). Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri. *DTCFD 3 (5)*. "465-484".
- _____ (1944b). Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları. *Belleten Dergisi. 8(32)*. "659- 680". TTK Basımevi. Ankara.
- _____ (1947a). 1946 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları. Antalya, Diyarbakır, Urfa, Gaziantep Çevreleri Haberler. *Belleten Dergisi 12 (45)*. "161-163".
- _____ (1948). Kars'ın Tarih Öncesi. *III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15- 20 194)*, Kongreye sunulan Tebliğler. TTK Yayınları. Seri. 9 No: 3 TTK Basımevi "194-204".
- _____ (1949). 1949 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor. *Belleten Dergisi 13 (52)*. "811-829".
- _____ (1951). Kuzey-Batı Anadolu'nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler. *DTCFD 9 (3)*. "201-213".
- _____ (1952). Anadolu Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları. *TT Kong. IV*. "195-209".
- _____ (1953). 1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında. *DTCFD 11(2-4)*, TTK Basımevi. "177-211". Ankara.

- _____ (1955). Antalya'da Karain Mağarasında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış. *Bellekten* 19(75). "271-283".
- _____ (1957). Antalya'da Karain Mağarasında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalarına Toplu Bir Bakış. *TAD* 7 (1). Ankara. "46-48".
- _____ (1960). Anadolu-Maraş Vilayetinde Tarihten Dip Tarihe Gidiş. *TAD* X (1). Ankara. "47-48".
- _____ (1962a). Maraş ve Antalya Vilayetinde Süreli Dip Tarih Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor. *TAD* XI (1). Ankara. "40-41".
- _____ (1962b). Ein Kurzer Bericht über Dauernde Untersuchungen der Urgeschichte in Maraş und Antalya. *TAD* XI (1). "42-44".
- _____ (1971a). Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969. *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*. Ankara. "13-22".
- _____ (1971b). Keban Barajı Gölü Çevresinde Taş Devri Buluntuları, 1969. *Atatürk Konferansları IV-1970*. Ankara. "125-132".
- _____ (1972). Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1970. *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*. Ankara. "1-2".
- _____ (1974). Keban Baraj Gölü Alanında Dip Tarih Araştırmaları, 1971. *Keban Projesi 1971 Çalışmaları, I- V*. Ankara.
- _____ (1975). Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkhaya Resimleri. *Atatürk Konferansları V. (1971- 1972)*. TTK Yayınları. Seri.17 Sayı: 5 TTK Basımevi. Ankara. "95- 104".
- _____ (1976). Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1972. *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*. Ankara. "1-3".
- Lamb W. (1954). The Culture of North-east Anatolia and its Neighbours. *AS* IV. "21-32".
- Leakey L. S. B. (1988). *İnsanın Ataları*. Ankara.
- Lightfoot C.S. (1991). Satala Yüzey Araştırması,1990. *IX. Araştırma Sonucu Toplantısı*. Çanakkale. "289-302".
- Lloyd S. (1998) . *Türkiye 'nin Tarihi*. Çev: E. Varinlioğlu, Ankara.
- Maisels C.K. (1999). *Uygarlığın Doğuşu*. Ankara.
- Mellaart J. (1958a). The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean. *AJA* 62. "9-33".
- Mellaart J. (1958b). Excavations at Hacilar. First Preliminary Report. *AS* 8. "127-156".
- Mellaart J. (1959a). Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report, 1958. *AS* 9. "51-65".
- Mellaart J. (1959b). Hacilar-Burdur Excavations 1958", *TAD* 9 (1). Ankara. "23-24".
- Mellaart J. (1960a). Excavations at Hacilar. Third Preliminary Report 1959. *AS* 10. "83-104".
- Mellaart J. (1960b). Excavations at Hacilar. 1959. *TAD* 10 (1). Ankara. "67-68".
- Mellaart J. (1961). Excavations at Hacilar. Fourth Preliminary Report 1960. *AS* 11. "39-75".

- Mellaart J. (1962). Excavations at Hacilar. 1960. *TAD 11 (1)*. Ankara. "29-34".
- Mellink (1963). Archaeology in Asia Minor. *AJA 67*. "173-190".
- Memiş E. (1989). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya.
- Naumann R. (1998). *Eski Anadolu Mimarlığı*. Ankara.
- M. (1982). Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları. *TAD 26 (1)*. Ankara. "37-49".
- _____ (1983). Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları 1981 Yılı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı IV*. "137-142".
- _____ (1984). Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları, 1982. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*. "63-68".
- _____ (1985). 1983 Yılı Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*. "221-232".
- _____ (1986a). 1984 Yılı Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı III*. "409-420".
- _____ (1986b). Trakya Bölgesinde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları. *Türk Tarih Kongresi 9*. "29-39".
- _____ (1988). 1986 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı V*. "157-174".
- _____ (1990). Yarımburgaz Mağarası. *Türk Tarih Kongresi 10*. "373-388". Ankara.
- Özdoğan M. (1982). Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları. *TAD 26 (1)*. Ankara. "37-49".
- _____ (1983). Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları 1981 Yılı Çalışmaları. *KST IV*. "137-142".
- _____ (1984). Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları, 1982. *AraST I*. "63-68".
- _____ (1985). 1983 Yılı Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları. *AraST II*. "221-232".
- Özgüç T. (1947a). 1947 Yılı'nın Başlarında Türkiye'de Yapılan Kazılar. Yümüktepe, Alalah, Tel-Şeyh, Gözlükule, Çankırıkapı. *Belleten 11 (44)*. Ankara. "359-369".
- _____ (1948). Samsun Hafriyatının 1941-42 Yılı Neticeleri. *TT Kong 3*. Ankara. "393-419".
- _____ (1966). Altıntepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri. Ankara.
- Öztürk N. (2004). Anadolu'nun Karaz Seramiğine Ait Eski ile Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 4 (32)*, Erzurum. "81-93".
- Pehlivan M. (1984). En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi). Erzurum.
- _____ (1990). Karaz Kültürü ve Hurriler. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 1 (1)*. Van. "168-176".

- Prezeworski St. (1943). Anadolu Bronz Buluntularının Ehemmiyeti. *TTKong.* 2. "608-617".
- Sagona A. (1992b). Büyüktepe Höyük Excavations 1990. *KST XIII (I)*. "305-311".
- _____ (1993b). Büyüktepe Höyük 1991. *KST XIV (I)*. "193-198".
- _____ (1994). Büyüktepe Höyük, 1992. *KST XV (I)*. "229-234".
- _____ (1984). The Caucasian Region in the Early Bronze Age. *BAR International Series No: 214*. Oxford.
- _____ (2000). Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia. *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires: Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 Decembre 1998. Varia Anatolica XI*. "329-373".
- _____ (2004). Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia. *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12. A View From The Highlands Archaeological Studies in Honour Charles Burney*. Edited By A. Sagona, Peeters, "475-538".
- Sagona A. – Sagona C. (2000). Excavations at Sos Höyük, 1998. *KST XXI (I)*. "143-144".
- _____ (2001). Excavations at Sos Höyük, 1999. *KST XXII (I)*. "129-131".
- Sagona et al. (1991). Excavations at Büyüktepe Höyük, 1990: First Preliminary Report. *AS XLI*. "145-158".
- _____ (1992). Excavations at Büyüktepe Höyük, 1991: Second Preliminary Report. *AS XLII*. "29-47".
- _____ (1993). Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992: Third Preliminary Report. *AS XLIII*. "69-83".
- _____ (1995). Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report. *AS 45*. London. "93-218".
- _____ (1996a). Excavations at Sos Höyük-1994. *KST XVII (I)*. "129-150".
- _____ (1996b). Excavations at Sos Höyük, 1996: Second Preliminary Report. *AS (46)*. "27-48".
- _____ (1997). Excavations at Sos Höyük-1995. *KST XVIII (I)*. "137-143".
- _____ (1998). Excavations at Sos Höyük, 1996. *KST XIX (I)*. "245-250".
- _____ (1999). Excavations at Sos Höyük, 1997. *KST XX (I)*. "205-206".
- Seeher J. (1993). Tarih Öncesi Çağlarda Ölüm ve Gümü. *Arkeoloji ve Sanat 59*. Çev. Sevil Gülçur. İstanbul. "9-15".
- Sevin V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul.
- Sevin V. - Caneva I. (1995). 1993 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları. *KST XV(I)* "27-42".
- _____ (1996). 1994 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları. *KST XVII(I)*, "71-93".
- Sevin V. - Caneva I. – Köroğlu K. (1997). 1995 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları. *KST XVIII(I)*, "23-41".
- Şenel A. (1995). *İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Ankara.

- _____ (1954). A Note on the Skulls of Chalcolithic Age from Yümüktepe. *Belleten Dergisi* 18 (69). “1-25”.
- _____ (1959). Tıkalı Mağaranın Paleolitik Endüstrisine Dair Bir Not. *Belleten* 23. “9-26”.
- _____ (1959b). Tarih öncesi Araştırmaları *Belleten* (23). Ankara. “688-689”.
- _____ (1961). Altındere'nin Üst Aşöleen Endüstrisi. *Belleten* 25 (98), “149-161”.
- Şenyürek M. S. - Bostancı E.Y. (1958a). Hatay Vilayetinde Prehistorya Araştırmaları. *Belleten* 22(86). Ankara. “147-156”.
- _____ (1958b). Hatay Vilayetinin Paleolitik Kültürleri. *Belleten* 22(86). “171-190”.
- Şenyürek M. S. (1954). A Note on the Skulls of Chalcolithic Age from Yümüktepe. *Belleten* 18(69).
- Şenyürek M. S. (1959). Tıkalı Mağaranın Paleolitik Endüstrisine Dair Bir Not. *Belleten* 23. “9-26”.
- Şenyürek M. S. (1961). Altındere'nin Üst Aşöleen Endüstrisi. *Belleten* 25(98). “149-161”.
- Takaoğlu T. (2000). Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia. *AS* 50. “11-16”.
- Tarhan M. T. (1982). Urartu Devleti'nin <Kuruluş> Evresi ve Kurucu Krallarından <Lutipri=Lapturi> Hakkında Yeni Görüşler. *AnAr VIII*. “69-114”.
- Umar B. (1999). *İlkçağda Türkiye Halkı*. İstanbul.
- Ünsal V. (2006a). *Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Yönüyle/ Bayburt- İspir- Yusufeli*. Trabzon.
- _____ (2006b). “Aşkale ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/37, Erzurum, 2006, 81–96.
- _____ (2008). M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 1(3). “396-410”.
- Yakar (1985a). The Later Prehistory of Anatolia. *The Late Chalcolithic and Early Bronze Age 2*. Oxford.
- Yalçınkaya I. (1987). 1985 Yılı Karain Kazıları. *KST VIII*. “21-38”.
- _____ (1988). 1986 Yılı Karain Kazıları. *KST IX*. “15-38”.
- _____ (1989). *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası*. Ankara.
- _____ (1990). 1988 Yılı Karain Kazıları. *KST XI (I)*. “39-57”.
- _____ (1991). 1989 Yılı Karain Kazıları. *KST XII (I)*. “43-70”.
- _____ (1992). 1990 Yılı Karain Kazıları. *KST XIII (I)*. “33-54”.
- _____ (1993). 1991 Karain Kazıları. *KST XIV*. “23-42”.
- _____ (1994). 1992 Karain Kazıları. *KST XV (I)*. “23-42”.
- _____ (1995). Karain Kazıları, 1993. *KST XVI (I)*. “1-25”.
- _____ (1996). Karain Kazıları, 1994. *KST XVII (I)*. “49-70”.

Yalçınkaya I. et al. (1997). 1985-1995 Karain Kazıları Işığında Anadolu Paleolitiğinin Önemi. *KST XVIII (I)*. “1-9”.

Yıldırım R. (2002). *Uygarlık Tarihine Giriş (İlkçağ Tarih ve Uygarlıkları)*. İzmir.

Yurt Ansiklopedisi (1982). Erzincan. *Anadolu Yayıncılık (4)*, “2587-2595”. İstanbul.

_____ (1982). Erzurum. *Anadolu Yayıncılık (4)*, “2679- 2692”. İstanbul.

_____ (1982). Kars. *Anadolu Yayıncılık (6)*, “4471-4484”. İstanbul.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı: Nermin EREVİK

Doğum Yeri ve Yılı: Ankara, 07.03.1987

Yabancı Dili: İngilizce

E Posta: nerminerevik@gmail.com

Eğitim Durumu

Lisans: Ahi Evran Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Yüksek Lisans: AEÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı